

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARGI HAM ORTA ARNAWLI
BILIMLENDIRIW MINISTIRLIGI**

ÁJINIYAZ ATINDAGI NOKIS MAMLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ

Tariyx fakulteti

Geografiya oqıtıw metodikası kafedrası

5110500 - «Geografiya oqıtıw metodikası» tálim baǵdarı 4 a kurs studentı

Bazarbaev Bayramnıń

«Arqa Amerika toponimiyası» atamasındaǵı

PÌTKERÌW QÁNÌGELÌK JUMISÌ

Talaba:

Bazarbaev D.

Ilmiy basshı:

doc. Q.Seitniyazov

Kafedra baslıǵı:

doc. G.Utepova

Nókis – 2021

Kirisiw

Temaniń aktualıǵı. Toponimika sózi lotin tilinen alınǵan bolıp, topos-jer, jay, at sozlerinen shólkemlesken hám jay atları haqqındaǵı pán geografıyalıq termin hám atlar haqqındaǵı tálím.

Biraq jay atları basqa sózlerden parıq etedi. Olar arawlı bir aymaqta quram tabadı. Geografıyalıq nızamlıqları túsinikler hám terminlerdi (relief formaları, darya tarmaqları, kól, mızlıqlar, ósimlikler hám haywanlar atların, paydalı qazilmaları hám t.b.) sawlelendiredi. Sol sebepli toponimika geografıyanıń ajıralmaytuǵın bólegi esaplanadi.

Toponimlar uzaq jasaydı. Olarda xar - qıylı tariyxıy adamlardıń atları sawlelengen boladı. Sol sebepli bul pán tariyx páni menen de baylanıslı. Sonday etip toponimika filologiya, tariyx hám geografıya pánleri ortasında payda boladı. Termin hám atlar bolsa geografıyalıq tili bolıp tabıladı. Geografıya hám geografıya tálimin termin atlırsız oyda sawlelendiriw etip bolmaydı. Ataqlı geografıyalıq alım E. M. Murzaev atap ótiwishe, jámiyet geografıyalıq atlırsız oyda sawlelendiriw múmkin emes. Olar balshıq jerde ushraydı hám biziń pikirimizga eslikten hamrox boladı. er sharında hámme zat óz adresine iye. Bul insannıń tuwılǵan jayında baslanadı. Insan jasaytuǵınlıq hámme qishlok hám qala, kóshe mámleketiniń óz atı bar. Hár kúni oqılatuǵın gazeta, jurnal, klassik ádebiyat mádeniyat hám pánniń rawajlanıwı biziń tilde jańa geografıyalıq atlar rezervin kóbeyiwine alıp keledi.

Jumıstıń maqseti. Toponimika pániniń maqseti, geografıyalıq termin hám atların úyreniw, olardıń ayırıqsha belgilerdi anıqlaw, termin hám atlardı payda bolıwı, moxiyatni analiz qılıw. Pánniń wazıypası arawlı bir tildegi geografıyalıq atlardı toplaw, olardı rawajlanıwın úyreniw, araellarini anıqlaw, atlardıń leksik-sematik, grammatik qásiyetlerin eritiw, toponimika sózlikler dúziw, jay atları transkripsiyasi sıyaqlı máseleleri menen shuǵıllanıw.

Jámiyet basqarıw princpındaǵı ózgerisler, yaǵnıy social basqarıw princpınıń ózgeriwi, mámlekettiń milliy siyasatı aymaqlardıń mámleketliklerge tiyisliligi,

mámleket siyaseti, mámleketlerde qaysı halq tili qanday poziciyağa egaligi, geografıyalıq ashılıw hám izertlewlerdiń kimlerge tiyisliligi, geografıyalıq termin hám atlarda óz ańlatpasın tabadı.

Ózbekstan Ğárezsizlikke eriskeninen keyin onıń aymağındağı geografıyalıq atlardıń kóbisi ózgerdi hám ózgermekte. Ózbekstandağı geografıyalıq ob'ektlar Rossiya imperiyası basıp alğanınan keyin burınğı Sovet dáwirinde qoyılğan atlar qayta kórip shıǵılıp, olarğa ózleriniń áyyemgi tariyxıy atları qaytarılmakda. Ğárezsizlik penen baylanıslı jańa atlar payda bolıp atır.

Geografiya termin hám atlar tálimi “Ózbekstan Mámleket tili” (1989 jil 21 oktyabr) hám “Ózbekstan Respublikasında basqarıw aymaqlıq dúzilisi, toponimik ob'ektlarğa at beriw hám olardıń atların ózgeriw máselelerin sheshiw to'grisida” (1996 jil 21 dekabr) haqqındağı nızamlardı turmısqa nátiyjeni ámelde qollanıw qılıw hám zaman talaplarına juwap beretuğın geografiya oqıtıwshıların tayerlash munasábeti menen úlken ámeliy áhmiyetke iye esaplanadı.

1997 yil Ózbekstan Respublikası Mámleket tili haqqındağı nızamğa ózgeriwler hám qosımshalar kirgiziw tuwrısında Ózbekstan Respublikası Joqarı Jıynalısqı qarar qabılladı. Mámleket tili haqqındağı nızam (jańa redaksiyada) tastıyıqlandı. Onıń 22 moddasida sonday delingen. Respublikanıń basqarıw aymaqlıq birlikleri, maydanları, kósheleri hám geografıyalıq ob'ektlari atları Mámleket tilinde sáwlelendiriledi.

Uzbekiston Respublikası basqarıw aymaqlıq dúzilish taponimik ob'ektlarğa at beriw hám olardıń atların ózgeriw máseleleriniń sheshiw tártibi tuwrısında nızamı aytılıwına qarağanda bul nızam, basqarıw aymaqlıq birlikler, xalıq punktleri hám olardıń strukturalıq bólimlerine sonıń menen birge kárxanalar, mákemeler, shólkemler tábiy geografıyalıq, geologik hám basqa ob'ektlarğa at beriw hám olardıń atınıń ózgeriw rejimin belgileydi.

Nızamnıń vI-vII-vIII-IX bólimlerinde hám olardıń quramına kirgen 17 statyasında basqarıw aymaqlıq birlikler, tábiy - georgafik ob'ektler, kárxanalar mákemelerdi ataw olardıń atınıń ózgertiw tiykarları jáne bul jumıstı tártibi haqqında gáp baradı.

1996 yılı mayda Ózbekstan Respublikası ministrler Mekemesi Qzbekiston Respublikasındaǵı basqarıw - birlikler xalıq punktleri, shólkemler hám basqa toponimik ob'ektlerdi tártipke salıw tuwrısında qarar qabıl etdi. qararda orınlarda toponimika ob'ektlerdiń eski basqarıw princpına xızmet etetuǵın xalqımızdıń tariyxı milliy dástúrlerinege baylanıslı bolmaǵan atlardıń saqlanıw turǵanlıǵı qaralanadı hám basqa atlar almasıw kerekligi, bul jumıstı baslaw hám tamamlawdı anıq múddeti belgilendi.

Geografiyalıq ob'ektlerdi ataw máselesine shaxsan Respublika birinshi prezidenti I. A. Karimov úlken itibar menen qaradı. I. A. Karimov bir qatar wálayatlarda, Ózbekstan Joqarı Jıynalıstı Keńeslerinde sóylegen sóylewlerinde jay atlarına munasábet, jaylardı ataw hám ózgertiw oǵada juwapkershilikli jumıs ekenligin, bunda milliy ruwxıylıq, milliy qádiriyat dástúrlerinege Ğárezsizlik jolındaǵı ideallarǵa ámel qılıw kerekligin aytıp ótdi.

Jumıstıń strukturalıq dúzilisi hám kólemi. Pitkeriw qaniygelik jumısı kirisiw, eki bap, juwmaq hám ádebiyatlar ruyxatidan hám qusimshalardan ibarat bulib. 45 betni quraydı.

I-BAP. TOPONIMIKANIN` TIYKARG`I RAWAJLANIW

BASQISHLARI

1.1. Toponimikanin` rawajlaniw basqishlari

Geografiyalik atamalar ha`m olardin` ma`ni mazmonina qizig`iw tsivilizatsiyanin` en` da`slepki basqjumislarinda payda bolg`an. Sol sebepli, insaniyat tariyxi qanshaliq eski bolsa, geografiyalik atamalar da sonshaliq eski. Adamlar da`slep ha`r qanday geografiyalik ob`ektti a`piwayi tu`rles atlar - terminler menen atag`an, yag`niy, suw, taw, ko`l, to`be, jar ha`m basqa. Keyinshelik ja`miyettin` rawajlaniwi menen jer atamalari da qat`iylashib barg`an, yag`niy, tu`rles atlardi ataqli atqa, toponimga aylaniwina sebep bolg`an. Ma`selen, eski tu`rkiy xaliqlar u`lken da`ryani - ukuz, edil, jayhun dep atag`an. Ulken da`rya ma`nosin an`latiwshi bul so`zler keyinshelik da`rya atamasina aylang`an.

Ha`r qanday pa`n ameliyat talaplari tiykarinda payda boladi ha`m rawajlanadi. Toponimika birinshi gelde geografiyanin` a`meliy mu`ta`jlikleri ta`sirinde payda boldi. Da`slepki, sayahatshilar o`zleri payda etken jerlerge atama beredi, uzaq u`lkeler ha`m qalalardin` atamalaridi ha`mmege bildirdi. Birinshi ma`rte geografiyalik atamalardi toplap u`yrengenler ha`m geograflar bolg`an.

Toponimlerdi aniqlaw, sinlawg`a bag`ishlang`an da`slepki urinislardi eski Egipet, grek, qitay, indiya, paris, Vizantiya ha`m Rim tariyxshi ha`m geograflari shig`armalarinda ha`mde basqa jazba dereklerinde ushratiw mu`mkin. Antik du`nyada bolsa tariyxiy - geografiyalik shig`armalar jaratiw menen birge geografiyalik atamalardi ta`riyplew a`deti payda bolg`an. Biraq, bul dawirde toponimlardin` etimologiyasi tu`rlishe tu`sinik bergen. Ko`binese, jer atamalarinin` kelip shig`iwi qandaydir a`psanaliq syujetler menen baylanisqan. Sonin` menen birge geografiyalik atamalar geyde duris talqin qiling`an, onda kobinese ob`ekttin` real belgileri, geografiyalik orni ha`m basqa inabatqa aling`an.

Eski ha`m da`slepki mag`liwmatlardi *Geradottin` «Tariyx»*, *Strabonnin` «Geografiya»*, *Arrian*, *Plutarx*, *Kvint Kurtsiy Ruf* kibi eski du`nya alimlari

shig`armalarida ushration mu`mkin. Misali, Geradot o`z shig`armalarida ma`mleketler, qalalar, ten`izler, da`ryalar atamalarinin` ma`ninin tusintirip beriwge ha`reket qilg`an. Antik du`nya avtorlari geografialiq atamalardi, adam atlarin bar bolg`an atamalaw nizamshiliqlarin ha`m olardin` o`zara baylanislarin aniqlamastan etimologialiq ta`repten aniqlag`an. Na`tiyjede, toponimikalik mag`liwmatlar negizi qiziq bolsa da, biraq, ilmiy tiykarg`a iye bolmag`an.

Toponimikalik informatsiyani isenimli Derek sipatinda, da`slep eramisdin` I-a`sirinde ispan antik alimi *Pomponiy Mela* o`zining` «Xorografiya» shig`rmasinda ilmiy ta`riipten izertlewge ha`reket qilg`an. Zamanago`y toponimikani orta a`srlerde jashap o`tken Orta Aziyalik alimlardin` xizmetlerisiz ko`z aldimizg`a keltiruw qiyin. Sol da`wirde Orta Aziyada jazilg`an tariyx, geografiya, tilshunasliqqa tiyisli shig`armalarda toponimikag`a baylanisli mag`liwmatlardi ko`plep tabiw mu`mkin. Misali, 982-983 jillarda, paris-ta`jik tilinde, belgisiz avtor ta`repinen jazilg`an «Hudud ul-olam» tariyxiy-geografialiq shig`armasinda Maverannahr walayatlari, qalalari, tawlari, daryalari ha`m olardin` atamalari, a`sirese, aymaqtin` eski toponimiyasi haqqinda talay mag`liwmatlar tabiw mu`mkin.

Shig`armanin` toliq ati “Kitob hudud ul-olam min al-mashriq ila-l-mag`rib” (“A`lemnin` mashriqdan mag`ribgacha bolg`an shegaralari haqqinda kitap”) bolip, pa`nde qisqasha “Hudud ul-olam” tu`rinde tanilg`an. Kitap bir dana ha`m oni 1892 jili *Abulfazl Gulpaygoniy* Samarqanddag`i kitap du`kaninan tapqan. Ol arqali kitap rus shig`is u`yreniwshi alimi *A.G.Tumanskiy* qolina tu`sip, Sankt-Peterburgqa alip ketilgen. Shig`rma haqqinda da`slep *A.Gulpaygoniy*, keyinshelik *A.G.Tumanskiy* informatsiya bergan. Kitapta sol da`wirde taniqli bolg`an walayatlar ha`m patshaliqlar, olarda jasawshi qa`wimler olardin` u`rp-a`detleri ha`mde ha`r bir qalanin` ta`biy-geografialiq sharayati ta`riyplengen. Misali, Sogd ha`m Ustrushona shig`is eller arasinda en` abad jer, ol jerde ag`ar suwlar ko`p, klimati bahavo, adamlari mehmondust ha`m xushmuomala dep ta`riyplegen. V.V.Bartol`d

bul shig`armag`a u`lken a`hmiyet berip o`zinin` bir qansha maqalalarinda onnan bo`lekler keltirgen.

Orta Aziya ha`m O`zbekistandag`i jer atamalarina oid jazba mag`liwmatlardi *Yusuf Ta`n Hojibtin`* «Qutadg`u bilig`», *A.Beroniydin`* «Nizamiy Mas`udiy», «Hindistan», «Saydana», *M.Narshaxiydin`* «Tariyxi Buxoro», *Mirzo Ulug`bektin`* «Turt ulus tariyxi» kibi shig`armalarinda ushratiw mu`mkin. CHunonchi, Abu Rayhon Beroniy jer atamalarina ta`riyp berip bilay jazg`an: « ... biraq, aksari mamlakatlarnin` atamaları hozirgi vaqtdagi atamalaridan farq qiladi. Xususan, tili basqa bulgan qabilalar biron joyni egallaganlarida atamalar tez-tez o`zgerip turadi. Basqa xaliq jergilikli atamalardi buzib aytiliw etadi... Atamalarding ma`nosini basqa tilga tarjima qilg`anda eki aytiliwini osonlashtiradigan tovushlar menen ezganda atamalar o`zgerip ketadi. Kupincha arablar chet el atamalarini, arabchalashtirib, shunday uzgartiradilar ha`m buzib aytadilar».

Turkiy xaliqlar, sonin` menen birge o`zbekler etnografiyasi ha`m etnik tariyxin u`yreniwde *Mahmud Koshg`ariydin`* «Devonu lug`atit-turk» atli shig`armasi ayriqsha orindi iyeleydi. Kitapta ayrim qala ha`m awillar halqinin` lingvistikaliq ha`m etnikaliq qurami, sotsiyal tuzumiga tiyisli qisqa ta`rifi, etnotoponimikasi ha`m ayrim qabila ha`mde uruglardin` jaylasiwi haqqinda tabilmas mag`liwmatlar keltirilgen. «Devonu lug`atit-turk»ni ha`zirde qimmatli toponimikaliq shig`arma da dep aytiw mu`mkin. Sebebi, onda toponimlardin` etimologiyasi, semantikasi, grammatikaliq o`zgeshelikleri, eski etnonimler, antroponimler, o`simlik ha`m haywanat atamalarina tiyisli qiziqarli mag`liwmatlardi tabiw mu`mkin.

S.Qoraev mag`liwmatlarina qarag`anda, shig`armada uliwma 160 dan artiq toponim tilge aling`an. H.Hasanov bolsa kitapti qimmatli geografiyaliq derek esaplap ol haqqinda ayriqsha shig`arma jazg`an. «Devon»da ko`p g`ana geografiyaliq terminler berilgen, bul terminler ha`zirgi waqitta da ken` qollaniladi. Ariq, art (ort), batiq, bulit, el, jar, keshik, ku`n, ko`k (osmon), muz, suw, taw, tu`n, tuman, u`ngir, qayir, qar, qudiq, qum, qis ha`m basqalar solar qatarinda. Soni

ayriqsha atap o`tiw tiyis, geografiyalik atamalardi ilmiy tiykarda talqin qiliwdi shig`is orta a`sir alimlari jumislarinda ko`riw mu`mkin. XIII-a`sr geografiyalik mag`liwmatlaridi toplap on tomliq «Mu`jam al-buldon» (Mamleketler so`zligi) atli geografiyalik so`zlikti du`zgen alim *Equt Hamaviy*dir. Rus shig`isti u`yreniwshi alimi V.V.Bartol`dtin` jaziwinsa, Equt Hamaviy sol da`wirdegi bir qatar musurman ma`mleketleri sayahat qilib, olardin` qala ha`m awillari haqqinda ko`p mag`liwmatlar jazip qaldirg`an. *A.L.Xromov* bolsa Equt Hamaviyni Orta Aziya ha`m Shig`is musurman ma`mleketlerinin` birinshi toponimisti dep aytilg`an.

Soni ayriqsha atap o`tiw kerek, onin` geografiyalik atamalarg`a tu`sinik beriwinde qollag`an usuli ha`zirgi toponimikada jer atamalarin topoformantlar tiykarinda ta`riyplew usulina ju`da qusaydi. Alim toponimler quraminda birdey unsurlardin` qaytalaniwi birinshi bolip aniqlag`an. Misali, qala ha`m awil atamalar quraminda keletug`in «obod» unsurini, paris-ta`jik tilinde puqaraliq punkti ma`nisi bildiredi dep jazg`an. «Obod»-unsuri ha`zirde de geografiyalik atamalar quraminda ken` qollaniladi. Bu`gingi ku`nde “obod” so`zi tek puqara punkti ma`nosinde qollaniladi ba`lkim, ayrim atlarg`a yamasa ayrim sipatlarg`a qosilip jer atamani jasaytug`in, abadanlastirilg`an, o`zlestirilgen, gu`llep-jasnag`an ma`nisi degi so`z de.

Orta Aziya toponimiyasina tiyisli mag`liwmatlardi *Rashididdin, SHarofiddin Ali YAzdiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Hofizi Abru, Hofiz Tanish Buxoriy, Abulg`oziy Bahodirxon, Abu Tohirxuja, Ahmad Donish* kibi allomalar shig`armalarinan tabiw mu`mkin. Qa`niygeler pikrinshe, X-XI a`srler Maverannahr toponimiyasinin` u`lken bo`legi islaming`a shekem bolg`an da`wirden meros qalg`an shig`is Iran (sogd, boxtar, xorazmiy) tillerine ta`n toponimler qurag`an. Keyingi da`wir Maverannahr toponimiyasinin` qa`liplesiw protsessi tu`rkiy qatlamnin` ku`sheyiwi, na`tiyjede shig`is Iran toponimikaliq qatlamnin` sig`ip shig`ariwi menen baylanisli.

SH.Kamollidin mag`liwmatlarina qarag`anda, kelip shig`iwi tu`rkiy bolg`an atamalar Orta Aziya territoriyasinda burinnan bar bolg`an ha`m olar birinshi orta

a`srlerde regiyondag`i jer atamalarinin` u`lken bo`legin qurag`an bolsa, ha`zirde Orta Aziya toponimiyasinin` tiykarig`i bo`legi tu`rkiy toponimlerden ibarat. Birinshi orta shig`armalarinda tu`rkiy toponimlar, saninan shig`is iran tillerge ta`n atamalardan keyin ekinshi orinda turg`an, biraq orta shig`armalardan baslap tu`rkiy qatlamnin` ku`sheyiwi na`tiyjesinde olar Orta Aziya toponimiyasinin` en` bekkem qatlamina aylang`an. Misali, *S.Umurzoqov* ta`repien, tek Qirg`izistan territoriyasinda tariyxiy derekler tiykarinda antik da`wirden XII a`srga shekem bar bolg`an u`sh ju`zge jaqin geografiyaliq atamalar aniqlang`an.

Eski qoljazbalar menen bir qatarda tariyxiy-geografiyaliq shig`armalar da toponimikanin` a`hmiyetli dereklerin en esaplanadi. Orta Aziyada jazilg`an memuar shig`armalardin` du`rdanasi esaplang`an «Boburnoma»da da ko`plep jer atamalarina baylanisli qimmat mag`liwmatlar bar. *Zahiriddin Muhammad Bobur* o`zinin` ko`rgen, gu`zetken bay ilmiy da`lilleri tiykarinda shig`arg`an juwmaqlardi «Boburnoma» shig`armasina jiyng`an. R.Rahimbekovtin` jaziwinsha, «Boburnoma» o`zbek geografiyaliq terminologiyasi ha`m toponimikasi ushin u`lken ilmiy g`a`znesi.

Basqa alim, H.Hasanovtin` aytiwinsha, «Boburnoma»da min`g`a jaqin geografiyaliq atama tilge aling`an. Kitapta keltirilgen, Orta Aziyag`a tiyisli atamalardin` ko`pshiligi elege shekem sol da`wirdegi kibi jaziladi ha`m aytiladi. «Boburnoma»dag`i geografiyaliq atamalardin` ko`bin ha`zirgi o`zbek ha`m ta`jik tilinde aniqlaw mu`mkin. Bir qansha toponimlardin` etimologiyasin Boburdin` o`zi tusintirip o`tken. «Boburnoma»da geografiyaliq atamalar sonsheli ko`p, olardin` ko`pshiligi ha`zir de bar, bir qanshalalari tek geografiyaliq atamalar quraminda qalg`an, ayrimlari paydalanilmaydi.

Orta a`srlerde toponimikaliq nizamshiliqlardi aniqlaw usullari payda etilgenligi sebepli, toponimlardin` ma`nileri ko`binese farziyalergetiylang`an halda ta`riyplengen. Eski ha`m orta a`srler dereklerinde ko`rsetilgen toponimlar, geografiyaliq terminlar, o`simlik ha`m haywanat atamalari, etnonimlar, antroponimlar geografiyaliq ta`repten toliqraq u`yreniliwi kerek.

Geografiyalik atamalardi u`yrenetug`in ta`limotni ilmiy pa`n sipatinda payda boliwi ko`p ta`repleme pa`nnin` a`meliy mu`ta`jligi menen baylanisli. XVIII - XIX a`sir alimlari birinshi ma`rte ob`ektlerdiu`yreniw, tavsiflash, kartag`a tu`siriw protsessinde geografiyalik ob`ekt penen birge atamalaridi da izertlegen. Geografiyalik atamalardi payda boliwi, qaysi tilge tiyisliligi, qa`liplesiwi, an`latqan ma`nisi, rawajlaniwi tariyxin ilmiy tiykarda u`yreniw, olardi klassifikatsiyalaw XVIII a`srdin` ekinshi yarimidan baslang`an. Sol da`wirden baslap, jer atamalarina a`hmiyetli ilmiy geografiyalik mag`liwmatlar deregi sipatinda qaralg`an.

Jer ju`zinin` belgili aymag`i, bo`legin sa`wlelendiriwde onin` ati, qaysi tilge tiyisli ha`m qanday ma`ni payda etiwini aniqlaw a`hmiyetli esaplang`an ha`m geograflar ta`repien sol maqsette ko`plep toponimikalik izertlewler a`melge asirilg`an. *A.Gumbol`d, H.Vamberi, J.Tonnel`e, N.Nadejdin, A.Vostokov, A.Kastren, P.Semenov-Tyan`-SHan`skiy, L.Berg* kibi alimlar ilmiy toponimika rawajlaniwina u`lken u`les qosqan. Misali, akademik A.Vostokov 1812 jili jazg`an “Etimologiya havaskorlariga mashq” atli maqalasinda geografiyalik atamalardi alding`i ha`m aqirg`i qosimshalarinin` uqasaslig`ina qarap bir neshe tu`rge bo`lgen ha`m bul jag`day tasodifiy emes, degen juwmaqqa kelgen. Tusiniwi qiyin bolg`an bul qosimshalar ha`zirgi ilmiy tilde topoforantlar dep ataladi. Sol sebepten qa`niygeler A.Vostokovti toponimikalik ilmiy izertlewlerde qollanatu`g`in forantlar (*latinsha, formans –payda etiwshi*) usuli tiykarshisi dep aytqan.

XIX a`srde tilshunasliq, tariyx, geografiya, kartografiya kibi pa`nlerdin` ameliy mu`ta`jliginen kelip shig`ip toponimikag`a qizig`iw ja`nede ku`sheydi. T.Nafasovtin` jaziwinsha, XIX a`sir ortalari, aqiri ha`m XX a`sir baslarinda toponimikalik izertlewler mazmoni boyinsha bayidi, san ha`m saviya ta`repien ken`eydi. Toponimikag`a bag`ishlang`an arnawli shig`armalar payda boldi, geografiyalik atamalardi u`yrenetug`in komissiyalar ha`m ja`miyetler qurildi. Misali, Batis Evropa, sonin` menen birge, Frantsiya, Angliya, Germaniya, Pol`shada ba`rshe toponimikalik jumislardi orinlawshi toponimikalik ja`miyet

yamasa gruppalar payda boldi. AQSH ta 1890 jili geografialiq atamalar byurosi, 1923 jilda bolsa toponimikaliq ja`miyet qurildi.

Rossiyada da 1847 jili Rossiya Geografiya ja`miyeti qasinda geografialiq terminologiyani uyreniwshi komissiyasi qurildi ha`m ol toponimikag`a u`lken a`hmiyet berdi. Komissiya quraminda qatnasqan *A.Dal`*, *N.Nadejdin* kibi alimlar ja`rdeminde to`rt min`nan artiq geografialiq terminlerden ibarat so`zlik du`zilgen. Rus alimi *N.Nadejdinnin`* toponimikag`a bag`ishlang`an ilmiy isleri diqqatti tartadi. Ol toponimikani xaliq o`miri, turmisi, dunyaqarasi menen baylanisli ekenligi, ja`miyet tariyxindag`i a`hmiyetli waqiyalar jer atamalarinda sa`wleleniwine u`lken itibar bergen. Toponimiya - jer tili, jer bir kitap siyaqli, onda insaniyat tariyxige geografialiq atamalar menen bitilgen” degen ta`rif sog`an tiyisli.

Keyingi eki a`sir dawaminda jazilg`an tariyxiy, lingvistikaliq ha`m geografialiq shig`armalardan Orta Aziya ha`m O`zbekistan toponimiyasina tiyisli ko`plep mag`liwmatlar tabiwg`a boladi. Misali, vengryaliq alim *A.Vamberi* Orta Aziyag`a qupiyali sayahat qilib, tariyxiy toponimikag`a tiyisli “Orayliq Aziyanin` geografialiq atamaları” dep atalg`an shig`arma jazg`an. Shig`armanin` so`zlik bo`liminde 600 g`a jaqin geografialiq atamalar a`lipbe ta`rtibinde berilgen.

O`zbekistannin` tariyxiy geografiasin, sonin`menen toponimiyasin u`yreniwde ko`terilisten aldin jasag`an rus alimlari arasinda *V.Vyatkinnin`* bo`lek orni bar. Alimnin` Samarqand ha`m Tashkent welayatlarina bag`ishlang`an ha`m vaqf hu`jjetleri tiykarinda jazilg`an shig`armalarinda ko`p g`ana toponimlardin` kelip shig`iwi haqqinda qiziqarli mag`liwmatlardige tabiw mu`mkin. *V.Vyatkinnin`* shig`armalarinda jergilikli geografialiq atamalardin` russha transkripsiyasina da ayriqsha a`hmiyet berilgen. Uliwma, alimnin` shig`armalari topoatikaligige izertlewlerde, a`sirese, geografialiq atamalardin` etimologiyasin aniqlaw ha`m toponimlardige transkripsiyasinda a`hmiyeti u`lken orin tutadi.

Orta Aziya Rossiya ta`repi menen basip aling`annan keyin *N.Xanikov*, *N.Sitnyakovskiy*, *L.Sobolev*, *D.Lagofet*, *A.Xoroshxin* kibi alimlar tu`rli

ekspeditsiyalar quramida Orta Aziyag`a kelip ma`halliy xaliqlardin` tili, tariyxi, etnografiyasin u`rengen. Sol sebepten, olardin` shig`armalarinda Orta Aziya jer atamalarinin` etimologiyasina tiyisli tu`rli tariyxiy-lingvistikalik pikrlar bildirilgen. XIX asr aqiri ha`m XX asrdin` baslarindag`i Orta Aziya toponimiyasin u`yreniwde, akademik *V.Bartol`d* shig`armalari ayriqsha orin tutadi. *V.Bartol`d* toponimikag`a bag`ishlap bo`lek shig`arma jazbag`an bolsa da, biraq, onin` shig`armalarin u`renbey turip Orta Aziya toponimikasi menen shug`ullanip bolmaydi.

Alim shig`armalarinin` toponimika ushin qimbatlilig`i sonda, ol rus ha`m Batis Evropa tillerindegi a`debiyatlardi arab, paris ha`mde tu`rkiy tillerdegi shig`armalar menen salistirip u`yrenen. *V.Bartol`d* shig`armalarinda arab ha`m paris dereklerinde atap o`tligen ju`zlep jer atamalarinin` etimologiyasi sharhlangan, arna, ariq, jap, diz, g`ar, kent, rustoq, hisor, qal`a, qorg`an kibi ko`plep geografialik terminleri ilmiy ta`repten aniqlama berilgen. Baspadan shig`arilg`an 685 shig`armasidan 320 si Orta Aziya tariyxina bag`ishlang`an. Ol Orta Aziya xaliqlari tariyxi, etnografiyasi, ha`m psixologiyasin shuqir u`yregen alim esaplanadi.

Solay etip, XVIII a`sirdin` ekinshi yarimidan, XX a`sirdin` birinshi yarimida shekem toponimikalik izertlewler mazmoni boyinsha bayidi, sani ko`beydi, sipati jaqtan biraz o`sti. Zaruriy mag`liwmatlar toplanip, toponimikag`a bag`ishlang`an bir qansha shig`armalar jaratildi. Olarda geografialik ob`ektlerdi atamalaw nizamshiliqlarinin` ayrim ta`repleri aniqlanip ilmiy toponimikalik izertlewlerge tiykar salindi.

XX a`sirdin` 50-shi jillaridan baslap toponimikalik izertlewler ken` qulash jazdi. Toponimikalik materiallardin` toplaw ha`m qayta islew tarawinda a`hmiyetli isler baslandi. Toponimika boyinsha arnawli mekemeler, Geografiya ja`miyetleri qasinda toponimikalik komissiyalari tu`zildi ha`mde geografialik atamalardi u`yreniwge u`lken a`hmiyet berildi. Sol da`wirde toponimikalik izertlewler ush tiykarg`i jo`neliste alip barildi.

1. Toponimikanin` teoriyalik ma`seleleri ha`m toponimikaliq izertlewler usullarin islep shig`iw;

2. Alding`i birlewpe ha`m birlesken respublikalar arasinda alip barilg`an ilmiyizertlewler;

3. Makroregionlar ha`m shet el ma`mleketler toponimikasina tiyisli ilmiy izertlewler.

Toponimikanin` teoriyalik ma`selelerin sheshpesten turip toponimikaliq izertlewler menen shug`ullaniw biraz qiyin ma`sele. Sol sebepten, toponimist alimlar, ayrim region jer atamalarinin` ma`nisin aniqlaw menen bir qatarda, geografiyalik obektlerdin` atamalaw nizamshiliqlarin izertlew, ha`m geografiyalik atamalardin` klassifikatsiyasi kibi ma`selelerge de u`lken itibar qaratqan.

Toponimikani ilmiy pa`n sipatinda qa`liplesiwinde rus alimlarinin` xizmetleri u`lken. Bul tarawda *A.Dul`zon*, *A.Matveev*, *A.Popov*, *A.Superanskaya*, *V.Toropov*, *S.Tolstov*, *E.Pospelov*, *O.Trubachev*, *V.Juchkevich*, *R.Ageeva* kibi alimlardin` shig`armalari belgili ha`m tarqalg`an. Olar arasinda geograf alim *E.Murzaevtin`* xizmetleri ayriqsha itibar talap etedi. Alim yarim a`sirden ko`birek waqit dawaminda geografiyalik atamalardi u`yrenedi. Orta Aziya toponimlaridin` kelip shig`iwi, transkriptsiyasi, a`sirese, regional geografiyalik terminleri haqqinda ko`plegen qimmatli shig`armalar, monografiyalar, so`zlikler, ilmiy maqalalar jazg`an. Alim ko`p jilliq ilmiy faoliyati dawaminda toponimikanin` teoriyalik ma`seleleri menen birge, geografiyalik terminlerge ayriqsha a`hmiyet berdi.

E.M.Murzaevtin` toponimika tarawindag`i shig`armalarinan en` salmaqlilari xaliq geografiyalik terminlerine bag`ishlang`an. Bul haqqinda son`g`i ha`m en` iri shig`arma, 1999 jilda Moskvada baspadan shig`arilg`an eki tomli “Slovar` narodnix geograficheskix terminov” kitabi. Alimnin` aytiwinsha, ha`r qanday toponimikaliq izertlewdi geografiyalik terminlerdi u`yreniwden baslaw kerek, sebebi toponimikaliq terminler ko`pshilik geografiyalik atamalardin` etimologiyasin aniqlawda oniversal gilt esaplanadi. *E.M.Murzaevtin`* taza

toponimikaliq jumislari da az emes. Onin` “Ocherki toponimiki” (Moskva, 1974) shig`armasi alimnin` geografiyaliq atamalardi u`yreniw tarawindag` ko`p jilliq miyneti miywesi. Usi kitapta, geografiyaliq atamalardi sotsiyal ha`diyseler ekenligin, ja`miyetti mu`ta`jligi menen baylanislilig`in aytip, E.Murzaev sbilay jazg`an: «gazeta oqig`anda da, radio tin`lag`anda da waqiyalardi ko`binese geografiyaliq atamalarg`a baylanistirip oqip alamiz. Ha`zirgi zaman ja`miyetin geografiyaliq atamalarsiz ko`z aldimizg`a keltire almaymiz ».

Alding`i birlespede toponimikani pa`n sipatinda qa`liplesiwiga *V.A.Nikonov* u`lken u`les qosqan. Alim geografiyaliq atamalardi tariyx taqozosi menen payda bolg`an sotsiyal ha`diyse ekenligini ayriqsha aytip o`tti. *V.A.Nikonov* atama geografiyaliq obektin` o`zgeshelikinen kelip shig`adi, degen pikirni g`alat ha`m toponimika ushin juda qa`wipli dep esaplaydi. Alimnin` jaziwinsha, geografiyaliq ob`ektga atama tan`lawda onin` o`zine ta`n o`zgesheliklari tiykar boliwi mumkin, biraq, a`ne sol alomatni, belgini tan`law tek jamiyat paydalari menen baylanisli dep esaplaydi. Pikirini isboti sipatinda, daryani Qoradarya eki Oqdarya dep ataliwi darya ushin a`hmiiyetli emas, ol qanday ataliwidan qat`iy nazar o`z waziypasini bajaraveradi, kerisinshe, atama tan`lawda jamiyat paydalari ustunlik qiladi, dep jazadi. Nisbiy negativlik, toponimikaliq pozitivlik, qatarlar nizami, o`zlashma atamalar (kal`ka) kibi toponimika nizamiyatlari ham, birinshi ma`rte taniqli toponimist *V.A.Nikonov* ta`repien aniqalanip pa`nge kiritilgen.

SHu narsa e`tiborga sazovorki, - *V.A.Nikonov* geografiyaliq ob`ektlerge berilgan atamalar haqqinda pikir bildirip, oni atag`an xaliq joq bolip ketsa ham, biraq, jer ati uzaq waqit bir neshe min` jilg`a shekem, asl halinda eki qa`lipi ha`m aytiliwi o`zgerip, mavhumlashib saqlanip qaliwi mumkinligini ayriqsha ta`kidlagan. Misali, *V.A.Nikonov* ta`repien keltirilgen bir rivoyat bu pikirni isbotidir. Alimnin` jaziwinsha, konkistadorlar Amerikadagi Orinoko daryasi buyida jasaytug`in jergilikli hindu qabilasini qirib yuborishadi, biraq, olar ta`repien xonakilashgan tuti qushlar uzaq waqit jergilikli hindu qabilasi tilida sayragan.

Mustaqil ma`mleketlar hamdustligi quramindag`i basqa mamlakatlarda ham toponimikag`a u`lken a`hmiyet berip kelinadi. Geograf alimlardan beloruslik *V.Juchkevich* bu tarawda ancha jumislar qilg`an. Onin` «Uliwma toponimika» atli oqiw qollanbasi bir neshe bor baspadan shiqqan. Ukrainalik alim *YU.Karpenko* regional toponimiyani mukammal u`yreniwidan tashqari toponimika teoriyasi ha`m metodologiyasinin` uliwma ma`seleriga ayriqsha a`hmiyet bergan. Alimnin` pikiricha, geografiyalik atamalardi tu`siniklashda geografiyalik kuzatjumislar bag`oyat a`hmiyetli a`hmiyet kasb etadi. SHu sebepdan, real haetda atamanin` tug`ilishiga turtki bulgan alomatni topish toponimika ushin nihoyatda a`hmiyetlidir.

Orayliq Aziya ma`mleketlari toponimistlaridan Ta`jikistanda YAg`nob toponimlarini mukammal urgangan *A.Xromov*, Pomir mikrotoponimlarini tadqiq qilishda *R.Dodixudoev*, *A.Rozenfel`d* shig`armalarinin` a`hmiyeti u`lken. Qazaqistanda jer atamalarini ham lingvistik, ham geografiyalik nuqtai nazardan tadqiq etishda u`lken yutuqlar qulga kiritilgan. Respublikada toponimlarni, xususan, jergilikli geografiyalik terminlarni u`yreniwda *G.Konkashpaevnin`* xizmatlarini ayriqsha qayd qilish kerak. Qazaqistanlik toponimistlardan *A.Abdurahmanov*, *T.Januzaqov*, *E.Quychiboev*, *V.Popovakabi* alimlarnin` ilmiy jumislarida toponimikanin` uliwma ma`seleri menen bir qatarda jer atamalarinin` etimologiyasiga u`lken urin berilgan.

Turkmanistanda toponimikanin` rawajlaniwi akademik *S.Ataniezov* ati menen baylanisli. Alim toponimikanin` metodologik ma`selerini eritish menen birga, tadqiqotlarida kuproq etnonimlarnin` kelip chiqishiga e`tibor qaratgan. Turkman geografiyalik terminlarini yig`ish ha`m tu`siniklash menen *M.Geldixanov* shug`ullangan. Qirg`izistan toponimikasinin` yutuqlari geograflardan *S.Umurzoqov*, tilshunoslardan *Q.Qonqaboev*, *D.Isaev* atamaları menen baylanisli. A`zərbaydjanlik alimlar ham toponimika tarawsida ancha jiddiy tadqiqotlar olib borishgan. Misali, respublika toponimlarini ha`m jergilikli geografiyalik terminlarni yig`ish hamda u`yreniw buyicha *R.YUzbashev*, *S.Mullazoda*, *A.Aliev*,

toponimikanin` nazariy ma`selerini tadqiq qilishda *T.Axmedovnin` xizmatlarini ayriqsha ta`kidlash kerak.*

Utgan XX asr davomida xorijiy mamlakatlarda ham toponimikaliq tadqiqotlar tez sur`atlar menen rivojlandi. Natijada, bir qatar mamlakatlarda toponimikaliq maktablar payda buldi. Er sharinin` turli mintaqalari geografiyaliq atamalarinin` u`yreniwda *A.Doza, A.SHerpile* (Frantsiya); *G.Krae, M.Fesmer* (Germaniya); *E.Ekuoll, A.Smit, A.Rum, S.Mett`yuz* (Buyuk Britaniya); *A.Profouz, V.SHmilauer* (CHexiya); *V.Tashitskiy, Y.Stashevskiy* (Pol`sha); *V.Georgiev* (Bolgariya); *L.Kish* (Vengriya), *G.Dragu* (Ruminiya); *M.Ol`son* (SHvetsiya); *J.Styuart, N.Xolmer* (AQSH); *J.Armstrong* (Kanada); *A.Kardozu* (Braziliya) kibi alimlarnin` xizmatlari u`lken.

Uzbek alimlaridan birinchi bolip *H.Hasanov* toponimikag`a murojaat qilg`an. Alim geografiyaliq atamalergebag`ishlangan bir qatar ilmiy maqolava kitoblar ezgan. *H.Hasanovnin` «Geografiyaliq atamalar imlosi»* (1962), «Urta Aziyalik geograf ha`m sayehlar» (1964), «Urta Aziya jer atamalari tariyxidan» (1965), «Er tili» (1977), «Geografiyaliq atamalar siri» (1985) kibi shig`armalarida Urta Aziya, jumladan, Uzbekistan toponimiyasinin` o`zine ta`n o`zgesheliklari haqqida a`hmiyetli pikirlar, xulosalar baen etilgan. Uzbek «Magellani» dep e`tirof etilgan alim jer atamalarinin` transkripsiyasi, etimologiyasi, tariyxi, toponimlarnin` tiykarini tashkil etuvchi geografiyaliq terminlergajuda u`lken e`tibor bergan.

Toponimika faniga kup jillik umrini bag`shida etgan alimlardan yana biri *S.Qoraevdir*. Alimnin` ilmiy faoliyatida jergilikli geografiyaliq terminlarni u`yreniw ayriqsha urin egallaydi. *S.Qoraev* jer atamalari quraminda uchraydigan 120 dan ortiq geografiyaliq terminlarni atroflicha tu`siniklab bergan. Misali, aqba-«dovon», baraz-«tog`dagi tekis maydon», bel-«dovon», buktar-«tog` etagi», gaza-«tog` qirrasi», depsan-«adirdagi tekislik», juna-«chuzinchoq tepalik», zayak-«partov er», zov-«tik yalang qoya», mula-«tosh-shag`aldan yasalgan belgi», sangloq-«silliq toshli soylik», seki (sekilov)-«zinasimon enbag`ir», shiber-«utloq botqoqlik», tangi-«tor dara», tarma-«qor kuchkisi», chag`at-«qirra toshli kungay enbag`ir, chem-«g`ov, tusiq», shag`il-«mayda toshli tik soylik», chalqa- «tekis

maydon», chink-«jarlik», quriq-«darya buyidagi utloq» kibi xaliq terminlarini birinchi bolip geografiyaga, toponimikag`a olib kirdi. Bu terminlarnin` kupchiligi shu vaqtgacha geografiyaliq adabietlarda, hatto tu`sinikli lug`atda ham uchramaydigan, ilmiy muomalaga kiritilmagan chinakam jergilikli xaliq terminlari hisoblanadi.

Geografiyaliq terminlar ha`m jer atamalarini u`yreniw tarawsida samarali mehnat qilaetgan geograf alimlardan yana biri P.N.G`ulomovdir. Alim ta`repien “Geografiyadan qisqacha ruscha-uzbekcha atamalar ha`m tushunchalar lug`ati” (1993), “Jug`rofiy atamaları ha`m tushunchalari tu`sinikli lug`ati” (1994), “Toponimika ha`m geografiyaliq atamashunoslik” (2000) kibi oqiw qollanbalar baspadan shiqqan. Ilmiy jumislarida P.G`ulomov jer atamaları ha`m terminlarnin` tug`ri ezilishi, olardin` tarjiması, ilmiy ha`m oqiw adabietlergekiritilishi hamda toponimikaliq savodxonlik ma`seleriga u`lken e`tibor qaratgan.

Geograflar ta`repien toponimika tarawsida bajarilgan ilmiy-tadqiqot jumislari ancha kam. Sungi jillarda Q.Seytniyazov (1998), Qoraqalpog`istan ung sohil shimoliy tumanlari toponimiyasi ha`m Q.Hakimov (2010) ta`repien Jizzax viloyati toponimiyasi urganilgan. Bajarilgan jumislarda geografiyaliq ob`ektlarni nomlash nizamiyatlari, jer atamalarini qa`liplesiwida mintaqanin` iqtisodiy-sotsiyal geografiyaliq o`zgesheliklari, toponimlarni uzbek ha`m qoraqalpoq tillarda tug`ri ezilishiga e`tibor qaratilgan. SHu menen birga, yangi geografiyaliq ob`ektlarni nomlash buyicha tavsiyalar ha`m toponimlar turlariga oid karta-sxemalar ishlab chiqilg`an.

Uzbekistan toponimiyasini lingvistik aspektda u`yreniw utgan asrnin` 60-chi jillarida boshlandi. Tilshunos toponimist alimlardan *T.Nafasov*, *E.Begmatov*, *Z.Dusimov*, *N.Oxunov*, *T.Enazarovlar* Uzbekistanda toponimika faninin` rawajlaniwiga, geografiyaliq atamalarding leksik-semantik o`zgesheliklarini aniqlashda, nomlanish nizamiyatlarni ochib beriwda u`lken u`les qosqanlar. Uzbekistanda toponimika faninin` rawajlaniwiga salmoqli u`les qosqan alimlardan biri *T.Nafasov*, respublikada birinchi bolip toponimikadan

nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilg`an. Xaliq tabiiy geografiyalik terminlari, olardin` payda boliwi, qa`liplanish o`zgesheliklari, tarqalish areallari, manbalari, ilmiy ha`m oqiw adabietlergekiritish tamojillari kibi ma`seler *M.Mirakmalov* ta`repien urganilgan.

Keyinchalik hududiy toponimika tarawsida bir qatar ilmiy-tatqiqot jumislari bajarildi. Misali, *T.Nafasov* -Qashqadarya toponimiyasini, *SH.Qodirova* - Toshkent mikrotoponimlarini, *Z.Dusimov* - Xorazm, *YA.Xujamberdiev* - Surxondarya, *T.Rahmatov* - Samarqand, *S.S.Gubaeva* ha`m *N.Oxunov* - Farg`ona vodiysi, *A.Zokirov* - Jizzax, *K.Abdimuratov* - Qoraqalpog`istan respublikasi, *S.Naimov* - Buxoro viloyati toponimiyasini tadqiq qilg`an. Oxirgi jillarda bajarilgan mintaqaviy topoatik tadqiqotlarnin` aksariyati geografiyalik atamalarinin` dialektik, semantik, grammatik ha`m lingvogeografiyalik o`zgesheliklariga bag`ishlangan. Jer atamalarinin` mintaqaviy o`zgesheliklarini tadqiq etish orqali har bir hudud toponimiyasinin` uliwma ha`m xususiy jihatlari aniqlanib, olardin` Uzbekistan toponimiyasida tutgan urni belgilanmoqda.

1.2. Toponimikanin` izertlew usillari.

Toponimikaliq tizimnin` bir bo`legi bolg`an atama tu`rlishe ko`riniste boliwi mu`mkin. sol sebepten atamalar jiynag`inin` ba`rshe o`zine ta`n o`zgesheliklerin esapqa alip analiz qilg`anda duris ha`m paydali na`tiyjege erisiw mu`mkin. Ma`lim, har qanday geografiyalik obekt atamasinin` ma`ni-mazmunin aniqlaw ushin, oni har ta`repleme u`yreniw maqsetke muapiq. H.Hasanov bul ma`selege itibar qaratib: «har bir jer atamasinin` bamisali yamasa ta`repi ma`rte sirti ha`m ichi. Sirdan qarag`anda har bir atama ataqli at bolip ko`rinedi. Afrika, Grenlandiya, Qitay, Egipet, Parij siyaqlilarnin` jer atamasi ekenligi har kimgе de belgili. Biraq, atamanin` ishki ta`repi de bar, oni ko`riw ushin «rentgen»ge saliw tiyis; bul atama qaerde, nege sonday atalg`an, qaysi tilden aling`an? Jerdin` bul ishki o`zgesheligin har kim bilevermaydi, ol tek izertlewchiga muyassar boladi», dep jazg`an edi.

Basqasha aytqanda, analiz ha`m sintezdi, tu`rlishe izertlew usillarinan paydalanip toponimdi negizgi ma`nisin aniqlaw mu`mkin. Toponimikaliq analizda

ko`binese yaxlit dereklerge itibar qaratiw kerek, sebebi, geografiyaliq atamalarga qaytaiyiq, olar arasinda toli geyde eger qiyin atama bolsa qurama bo`leklerge bo`linip qaytalanadi. Ko`binese atamanin` semantikasi, aytiliwi, lisoniy du`ziliwi duris keliwi mu`mkin, arasinda atamanin` ha`mme belgileri birgelikte qaytalanadi.

Atama hesh qashan jalg`iz emes, ol toponimikaliq tizimdeki uzun tsepochkanin` bir bo`legi esaplanadi. sol sebepten, eger ba`rshe geografiyaliq atamalardin` o`zine ta`n o`zgesheliklerin esapqa alip izertlense, analiz duris ha`m paydali boladi. bul har qanday toponimikaliq tizimge ha`m har bir geografiyaliq atamanin` payda boliwi ha`m ma`ni-mazmunin aniqlawga tiyisli. Har bir aymaq, regionnin` mavjud toponimikaliq kompleksi, geografiyaliq atamalari turli ko`z qarastan analiz qiliniwi kerek.

1) atamanin` geografiyaliq belgileri: taw, darya, sho`l, qala, awil ha`m tag`i basqa;

2) payda boliw waqti ha`m og`an tu`rtki bolg`an sebepler;

3) qaysi tilge baylanisliligi ha`m onin` lisoniy o`zgeshelikleri;

4) mazmuni ha`m etimologiyasi (grekshe $\acute{\epsilon}\tau\acute{\upsilon}\mu\omicron\nu\nu$ - haqiqat, so`zinin` negizgi ma`nisi ha`m $\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$ - ta`limot).

5) atamanin` du`ziliwi, til nizamshiliqlari ha`m imlo qoidalariga duris keliwi;

6) toponimnin` jaratilg`an tilinde ha`m basqa tillerde ilmiy ta`repten duris jaziliwi;

7) tarqaliw aymaqi, areali, migratsiya jollari.

Qa`niygelerdin` aytiwinsha, geografiyaliq atamanin` negizgi ma`ninin aniqlaw ushin bir usildan paydalaniw jaqsi samara bermewi mu`mkin. Sol sebepten, toponimisttin` tiykarg`i waziypasi - pa`nnin` turli toponimikaliq izertlew usillaridan paydalanip haqiqiy ilmiy na`tiyjeni qolg`a kiritiwden ibarat. Ja`ne soni de mitpaw kerekki, toponimikaliq tizimden ajiratip aling`an ayriqsha atama ilmiy analiz ushin

tiykar bolalmaydi. Sa`wlesincha, toponimikaliq izertlewlerde geografiyaliq atamani aymaq toponimiyasi menen birge izertlew maqsetke muapiq esaplanadi.

Uliwma alg`anda, toponimist alimlarnin` say`-harakati menen toponimika pa`ninin` izertlew usillari qa`liplese. Olar, birgelikte jer atamasinin` negizgi ma`nisini soxtasidan ajiratiw imkani beredi. Biraq, mavjud usillarnin` qaysi biri en` a`hmiyetliligini aytiw qiyin, sebebi olardin` har biri geografiyaliq atamag`a tu`rlishe jandasiw imkanin beredi ha`m toponimnin` mazmun ha`m ma`nisi aniqlawda ayriqsha a`hmiyet kasb etadi. Ha`zirde, qa`niygeler ta`repinen ilmiy-izertlew jumislarida qollanip atrig`an toponimikaliq izertlew usillari to`mendegilerden ibarat:

Geografiyaliq usil: Toponimikaliq izertlewlerde usi usil toponimikaliq terminlerdi qollaniwina tiykarlangan. Geografiyaliq atamalar quramida ushiraytug`in toponimikaliq terminler belgilengen obektni bildiriwshi so`zler (tu`rles atlar)dan quralg`an. Olarni ayrim ilmiy a`debiyatlarda toponimikaliq indikator dep de ataydi. Ko`binese, toponimikaliq terminler (jar, soy, bulaq, tepa, qudiq ha`m boshq.) jer atamalarinin` tiykarini quraydi ha`m geografiyaliq obekttin` turini bildiredi.

Toponimikaliq termin - tu`rles at, geografiyaliq atama bolsa ataqli at. Toponimikaliq terminlerdi o`zi aniqlap atrig`an obektlerg`a qarap (geomorfologiyaliq, gidrologiyaliq, litologiyali, etnonimiyaliq, oykoatama ha`m bosq.) aniqlaw mu`mkin. Geografiyaliq atama ha`m termin ortasindagi baylanislilik toponimikanin` universal nizamshilig`i esaplanadi. Xaliq termini ha`m geografiyaliq obekt arasidagi mavjud genetik baylanis toponimiyada o`z sa`wlesini tapqan.

Toponimiya - bul aymaq landshaftinin` o`zine ta`n tili, onin` logikaliq ifodasi dew mu`mkin. Basqasha aytqanda, toponimiya arqali landshaft o`zi, tariyxi, dinamikasi ha`m o`zgeshelikleri haqqinda «gapiradi». Toponimiya arqali landshaftti izertlew, onin` o`tmishdagi geografiyaliq jag`dayin tiklew imkaniyati

mavjud. Toponimlar ja`rdemide landshaftin` tabiiy komponentlari bolg`an rel`ef qa`libi, topiraq, o`simlik ha`m haywanat du`nyasini tarqaliw areali ha`m rawajlaniw basqishlarin aniqlaw ha`m izertlew mu`mkin.

Kartografiyalıq usil: toponimikalıq izertlewlerde ken` qollaniladi ha`m biraz qiyin usil esaplanadi. Onin` basqa usillarinan parqi ha`m afzaligi sonda, atamalardin` u`yrenilgenlik da`rejesi, tabiiy, sotsiyal, ekonomikalıq ha`diyse ha`m obektler menen baylanisliligi, qaytaiyligi ha`m tig`izlig`i maydan birligine aniq ko`rsetiw imkani beredi. Toponimikalıq mag`liwmatlardı aniqlaw turli kartografiyalıq dereklerden paydalaniwi talap qiladi. Turli da`wirdegi kartalar ja`rdemide tabiiy ha`diyse ha`m protsesslerni rawajlaniw basqishlarin toponimiya mag`liwmatlari tiykarida gu`zetiwi ha`m aniqlaw mu`mkin.

Toponimikalıq kartalar tu`ziw, olardan paydalaniw, uliwma kartografiyalıq usildin` imkaniyatlarin rus alimi *E.M.Pospelov* ilmiy ta`repten har ta`repleme u`yrenen. Kartografiyalıq usil toponimistten u`yrenilgen uliwma materiallardan aniq juwmaq shig`ariwdi talap qiladi. sol sebepten kartadagi mag`liwmatlar matnga qarag`anda yaqqol ha`m aniq ko`zge taslanadi ja`nede toponimikalıq ha`diyse ha`m nizamshiliqlarni tu`siniw imkaniyatın beredi. Ma`selen, *E.M.Pospelov* usi usil ja`rdemide toponimikalıq qosimshalarnin` aymaq boylap tarqaliwi, region toponimiyasi quramındag`i mavjud tillernin` areallari, atamalardin` maydan birligi boyınsha tig`izlig`i ha`m qaytalaniwini aniq misallarda kursatib bergan.

Toponimikalıq «yuki» bolg`an kartalarni tu`ziw ha`m olardan paydali paydalaniw ushin toponimlarnin` elektron bazasini jaratiw, zamanago`y informatsiya ha`m GIS - texnologiyalarin qollaw jaqsi na`tiyje beredi.

Tariyxiy usil: Tariyxiy analiz usilinan paydalanip toponimni payda bolg`an da`wiri, onin` evolyutsiyasi ha`m transformatsiyasi ja`nede jan`a geografiyalıq atamanin` payda boliwina tiykar bolg`an sotsiyal muhitni aniqlaw mu`mkin. sol sebepten har qanday toponimikalıq faktıni izertlew ha`m analiz qiliwda, aniq

tariyxiy voqelikni esapqa alip ish ko`riw, olardan paydali paydalaniw jaqsi na`tiyje beredi. Ko`binese geografiyaliq atamalardin` semantikasi o`zine ta`n o`zgesheliklerge iye, olar uzoq tariyxiy da`wir dawaminda qa`liplesken bolip, insannin` ta`biyatqa bolg`an munosabatini ifoda etadi.

Atama ha`r dayim sotsiyal ehtiej sebepli payda bolg`anligi bois, hattoki, tabiiy-geografiyaliq terminler de toponimiyada geografiyaliq obektin` ekonomikalig-sotsiyal a`hmiyetini belgileydi. Har bir geografiyaliq atama bul til arqali belgilengen qolayli tariyx, onin` tiykari muayyan tariyxiy da`wirda jaratilg`an. Tariyxiy usil ja`rdeminde izertlewchi jer atamasinin` geografiyaliq belgileriga ja`ne de jiddiy itibar beriwi mu`mkin.

Toponimikalig izertlewlerde tariyxiy usildi qollaw tarafdori bolg`an *A.I.Popov* ozinin` izertlewlerida aniq tariyxiy sharoit ha`m tariyxiy dereklerden xabardor bolmay turip, geografiyaliq atamanin` kelip shig`iwi haqqinda duris pikir bildiriw mu`mkin emesligini bir neshe ma`rte aytip o`tken. Toponimlar aniq bir tariyxiy sharoitda payda boladi ha`m kelip shig`iwi jamiyat haeti, aymaqda jasap atirg`an yamasa qashanlardir jasag`an xaliqlar tili menen chamba`rshes bog`liq.

Aniqraq aytqanda, har bir tariyxiy da`wir o`zine ta`n o`zgesheliklerge iye ekenligini onin` geografiyaliq atamalarida de ko`riw mu`mkin. sol sebepten, atamanin` negizgi ma`nisini aniqlawda oni tariyxiy payda bolg`an da`wiri menen birge u`yreniw maqsetke muapiq esaplanadi. Ma`selen, Buxoro wa`layatida Abumuslim atamasi menen atalatug`in tepalik bor. Abumuslim tariyxiy shaxs, ol 747-750 jillarda Movarounnahr ha`m Xurosonda arab xalifaligiga qarsi ko`terilgen quzg`olonga basshiliq qilg`an. Onin` negizgi ismi Abdurahmon ibn Muslim bolip, mahalliy xaliq arasida Abumuslim laqabi menen mashhur bolg`an. VIII asr urtalarida Abumuslim ta`repinen qurilgan istehkomnin` xarobasi, ha`zirde tepalik qa`libida saqlanib qolgan. Buxoronin` janubiy-sharqiy bo`lekini sug`oruvchi Abu Muslim kanali (Juyi Abu Muslim) de onin` atamasi menen atalg`an.

Ma`lim, har bir tariyxiy da`wir geografiyaliq atamalardin` muayyan qatlamini hasil qilg`an, aniqrag`i, har bir tariyxiy qatlamnin` jer atamalarida o`zine ta`n «izi», «tamg`asi» bar. Biraq, tariyxiy mag`liwmatlar har doim de nomlashnin` tariyxiy protsessini gu`zeti ha`m tiklew imkani bermaydi. sol sebepten ko`binese toponimikaliq mag`liwmatlardi tariyxiy voqea ha`diyselarni aniqlawda qosimsha ilmiy derek sifatida paydalaniw jaqsi na`tiyje beredi.

Lingvistikaliq usillar: Geografiyaliq atamalardin` aymaqiy izertlew ha`m formantlarga bolip u`yreniwda alimlar ta`repinen lingvistikaliq usillar (etimologiyasi, topoformantlar tiykarida, grammatik du`ziliwi) ken` qollaniladi. Atamalardin` lisoniy qurami, suz ha`m qosimshalari, olardin` ma`nilari ha`m birikuvi, nomlanishga tiykar bolg`an sotsiyal-lisoniy omillar usha da`wir voqeligi menen baholanishi, izohlanishi ha`m izertlew qiliniwi tiyis.

Ma`lim, har bir tilde toponim jasawhsi o`zine ta`n baylanislar bar, ya`ni, suffikslar (affikslar) ha`m so`zler jer atamasi jaratiwga qaniygelesken boladi. Turkiy tillerde, jumladan, uzbek tili negizida payda bolg`an toponimlar quramida kuplik qosimshalari uncha ken` tarqalmagan. jer atamaları quramindag`i kuplik qosimshalarga -lar (Arablar, Beklar), -on (Ohangaron, Suzangaron), -ot (Bog`ot, Hirot) kabi affikslar misal boliwi mu`mkin.

Qa`niygelerdin` ezishicha, yirik ha`m a`hmiyetli a`hmiyetga iye bolg`an geografiyaliq obektlernin` atamaları til ha`diyyesi sifatida turg`un qalip, uzoq da`wirlar yashaydi, tilden tilge utib asrlar dawaminda saqlanib qoladi. sol sebepten, bunday uzoq o`tmishda yaralgan atamalarni, atama quramindag`i suz ha`m qosimshalarni tilnin` hozirgi holati menen talqin qiliw mu`mkin emes.

Geografiyaliq atamalardin` negizgi ma`nisi ha`m mazmonini aniqlawda en` qadimiy ha`m ha`zirde de toponimika pa`ni ushin a`hmiyetli a`hmiyetga iye bolg`an *etimologik* (grekshe, *ἔτυμον* - haqiqat, so`zinin` negizgi ma`nisi ha`m *λόγος* - ta`limot) usildi qollaw jaqsi samara beredi. SHonin` ushin, uzoq jillar

dawaminda usi metod toponimikaliq izertlewlerde ken` qullanilgan ha`m hozir de ol basqa usillar arasida a`hmiyetliliigi menen ajralib turadi.

Rus toponimisti *E.M.Murzaev* etimologiyaliq metodni kemchiligi haqqida aytib, jer atamasi menen baylanisli geografiyaliq waqiyaliqqa ha`m tariyxiy mag`liwmatlarga tayanbasdan geografiyaliq atamanin` negizgi ma`nisi haqqida juwmaq chigariw etimologik usildi isenimsiz ha`m bahstalap qiliwi mu`mkin degen pikirdi bayan qilg`an. Ayrim qa`niygelerdin` pikirince, substrat toponimlardi u`yreniwde etimologik usilga tayaniw, arasinda chalkashliklarga alip keliwi mu`mkin. sol sebepten real o`mirde atamanin` payda boliwida tu`rtki bolg`an sotsiyal-siesiy, madeniy-tariyxiy ha`m geografiyaliq tiykardi itibarga olgan halda toponimnin etimologiyasin aniqlaw maqsetke muapiq.

Aymaqliq toponimiyani ***topoformantlar*** ja`rdeminde, ya`ni atamalar quramida tez-tez qaytalanatugin aldi yamasa axirgi qosimtalarnin` uxsasligiga qarap ta izertlew mu`mkin. Toponimlasuw protsessinde topoformantlar topotiykarlarga qosilib jan`a atama jasaydi. Toponimlardi formantlar ja`rdeminde u`yreniw keyingi chørek asrde katta a`hmiyet kasb etdi. Bul usildin` kupgina tarafdorlari oni juda a`hmiyetli ha`m ishonchli dep hisoblashadi. Atamalardagi elementlarnin` qaytalaniwi ko`binese olardin` bir tipga ta`n ekenligidan dalolat beredi. Biraq, mitpaw kerrekki, atamanin` payda boliwida tiykar bolip xizmat qilg`an omillarni bilmasdan turip olarni formantlarga ajiratiw har doim de jaqsi na`tiyje bermaydi.

Kupchilik izertlewchilar pikiricha, atamani formantlarga qarap analiz etishnin` qulayligi shundan ibaratki, toponimlar quramida tez-tez qaytalanadigan qosimshalar olardin` shakllanishi, etnik daxldorligi, tarqaliw areali, kuchma toponimlar haqqida aniq mag`liwmat beredi. Ma`selen, Orta Aziyada, Ozbekistan ha`m Tajikistanda sermahsul formantlardan biri -iston qosimtalari. Bul unsur mamleket, ulke atamasin jasaydi yamasa bir narsenin` kop ekenligin bildiredi. Afg`onistan - "Afg`onlar mamleketi, Ozbekistan - "Ozbekler mamleketi" ha`m tag`i basqa.

Statistikaliq usil: Toponimikaliq izertlewler na`tiyjesida qolg`a kiritilgen mag`liwmatlardi qayta ishlashda statistikaliq usildan paydalanip jaqsi na`tiyjelarga erisiw mu`mkin. bul usil ja`rdeminde ma`lum aymaqdagi geografiyaliq atamalardin` sonini aniqlaw, olarni basqa aymaqdagi atamalar menen taqqoslash, kelip shig`iwi, qaysi tilge mansubligini foiz nisbatlarini u`yreniw imkaniyati mavjud. Statistikaliq mag`liwmatlar izertlewchini region toponimlari haqqindagi tasavvurini konkretlashtiradi ha`m aniq juwmaq chiqarishiga kumaklashadi. Toponimikaga oid kartografiyaliq mag`liwmatlardi analiz etishda statistikaliq usildi qollaw jaqsi samara beredi.

Ba`zan, obektin` nomlanishiga tiykar bolg`an geografiyaliq, tariyxiy ha`m lisoniy sebeplerni bevosita joyida aniqlaw kerek boladi. Ba`zan, biraz qiyin toponimikaliq mubiraqni echimini topish ushin, geografiyaliq, tariyxiy ha`m lisoniy axboratlar kamlik qiliwi mu`mkin. Bunday hollarda, qosimsha holda dala mag`liwmatlarini jalb qiliw maqsetke muapiq. Ma`lumki, dala izertlewleri, tashkil etilgen toponimikaliq ekspeditsiyalar bevosita obekt menen joyida tanishish, toponim ha`m geografiyaliq terminlerdin` ma`nisi belgilash ja`nede ayrim juwmaqlarni duris aniqlaw imkani beredi.

Dala sharoitida jer atamalarin urganaetgan toponimist aynan bir toponim menen shug`ullanmasdan, maqsetli ravishda bir qolaysiz jer atamalarinin` kelip shig`iwi, etimologik mazmoninin` jerdin` tabiiy-geografiyaliq sharoiti menen ta`n tushishi yamasa tushmaslik da`rejesi, tariyxi, etnografiyasi menen taqqoslab ko`riw imkaniyatiga iye boladi. Xususan, etnonimlarni izertlewda dala sharoitidan paydalaniw jaqsi samara beredi. Ma`selen, Qashqadarya wa`layatida Toshkandi nomli awil bor.

Kupgina dereklerda, mahalliy xaliqni Tashkentden kochib kelip muqim jashab qolganliklari ushin, awil sonday atalg`an degen informatsiya mavjud. Biraq, bunday emes, balki ozbeklernin` iri Qazayaqli uruinin` bir bolimi Tashkendi dep atalishi ha`m mazkur awilda sol urug` vakilleri istiqomat qilaetganligi ushin, awil sonday nomlanganligini dala mag`liwmatlari ja`rdeminde aniqlab isbotlash

qiyin ma`sele emes. Toponimikaliq ekspeditsiyalar ja`rdeminde, bugungi kunda turli sebeplerga kura yuq bolip ketaetgan mikrotoponimlarni yig`ish a`hmiyetli ilmiy a`hmiyetga iye.

Toponimikaliq izertlewlerde belgilangan na`tiyjiye erisiw ushin analiz ha`m sinteznin` ba`rshe metodlaridan, jumladan, en` qulay ha`m paydali usillaridan paydalaniw maqsetke muapiq. Ba`zan, nomlashga tu`rtki bolg`an sotsiyal-siesiy, madaniy-tariyxiy ha`m geografiyaliq tiykarlarni bevosita mahalda, joyida aniqlawga duris keliwi mu`mkin. Bunday hollarda toponimikaliq ekspeditsiyalar ja`rdeminde mahaldagi geografiyaliq obekt menen bevosita yaqindan tanishish, jer atamasinin` negizgi ma`ni-mazmonini aniqlawda duris ilmiy juwmaqlar chiqarish ushin erdam beredi.

Izertlewchi usi protsessda jer menen jaqsi tanishadi, nomlashda tiykar bolg`an tabiiy-geografiyaliq sharoitni urganadi ha`m toponimnin` haqiqiy ma`nisini aniqlawda olarni saliw tiradi. bul ishda mahalliy aholi arasidan geografiyaliq obekt haqqinda mukammal mag`liwmat ha`m tu`sinikga iye bolg`an bilimdon kishilarni jalb qiliw de ijobiy na`tiyje beredi. sol sebepten, informator tanlashga jiddiy itibar qaratiw tiyis, olarni soni bir nechta bolg`ani ma`qul, sebebi tuplangan mag`liwmatlardi bir-biriga qiesiy taqqoslash imkoni payda boladi.

Izertlewchi informatorlar ta`repinen taklif qilingan har qanday mag`liwmatga befarq bulmasligi kerek, sa`wlesincha olarni tanqidiy urganib, yakuniy juwmaqni o`zi chiqarishi shart. Toponimikaliq izertlewlerde quyidagi derek ha`m mag`liwmatlardan paydalaniw mu`mkin:

a) Mahalliy dala mag`liwmatlari. Dala mag`liwmatlari ja`rdeminde geografiyaliq atamalarni geografiyaliq obektlernin` o`zgeshelikleriga ta`n keliwi, olarni transkripsiyasi, karta ha`m mag`liwmatnomalarda uchramaydigan atamalarni u`yreniw mu`mkin;

b) Jazba mag`liwmatlar. Bolarga solnomalar, vaqf hujjatlari (erliqlar), turli yuridik hujjatlar, kartalar, arxiv hujjatlari, mag`liwmatnomalar ha`m basqalar kiradi. Olar ja`rdeminde toponimlarnin` yashovchanligi, informatsiya

tashishi, uzgarishlarga duchor bolivi, nomlashda tu`rtki bolg`an sotsiyal ehtiejni belgilash kabi ma`selelar oydinlashadi.

II-BAP. ARQA AMERIKA TOPONIMIYASI

2.1. Arqa Amerikanin geografialiq jaylasqan orni xam qisqasha tariyxi

Arqa Amerika – jer sharinda razmeri boyinsha u`shinshi bolip esaplanadi. (Evraziya ha`m Afrikadan keyin). Onin`maydani 24,25 mln. km. Materiktin` shetki nuqtalari – arqada Butiya yarim atawinan sheti Merchison tum. (71₀50₀) ken`lik batista SHaxzada Ua`lis tumsig`i Alyaskada (161₀ 40₀bb) SHig`ista Sent charlza tum Labra - dorda (55₀40₀ bb) qublada matirik orayliq Amirika menen shgeralasadi. Olardag`i shegerani aniq o`tkizsek Balsas qazan shuqirlig`i Meksikada (19₀ arqa ken`lik) biraq ayrim waqitlari tu`slik shegarani Panama qisnag`inan (Maryatok) o`tkizedi (9 a.k.) Matiriktin` bunday uzing`a soziliwi, zonanin` landshafiti tiplerinin` almasip keliwine sebepshi boladi, tundra zonasinan baslap tropikaliq tog`aylar zonasina shekem. Arqa Amirikag`a ja`need Grenlandiya atawi (2167 min`km.). Kanada Arikalikaliq arxipelagi (13100 min`km.) h.t.b. kiredi. Arqa Amirika ta`biyatin analizlesen` oni Evraziya matirik ta`biyati menen salistirsaq boladi, sebebi eki matirikta bir geografialiq ken`likte jaylasqan, geologiyaliq du`zilisinin` uliwma qa`siyetlerinin` uqsaslig`I pale-geografialiq baylanislar bar.

Geologiyaliq ha`m fiz-geo kartalarda aniq ko`rinedi materiktin` tiykarg`i bo`lekleri bir kiyli emesligi Kordilera emes shig`is ha`m Kordilera. Kordilera emes shig`istin` tiykarg`I bo`legin Arqa Amirika platformasi payda etedi. Olar qa yarim shardin` en` iri kembriyge shekemgi kristalli Kanada qalxannin` ha`m plitasin o`z ishine aladi, palezoy ha`m mezazoy jastag`I sho`gindi jinislardan payda bolg`an. Plitanin` strukturasi qabat qabat du`ziliske iye, tiykarinda plato, tegislikler ha`m oypatliqlardi payda etedi. Tek qubla batis bo`legindegi Qubla Tasli tawlar rayoni

jinislar qatparlang`an bul strukturalarda taw relief payda bolg`an, jer kirtisinin` jas hareketleri tiykarinda Kordilera payda bolg`an.

Arqa Amerika platformasin qublada shig`istan ha`m arqadan palezoj jastag`I geosinklinal strukturalar qorshap tur olardi kaledon ha`m gertsin dep ataydi. Bul qatparlang`an zonalar qubla shig`ista ha`m Appalachinin arqasinda ha`m Grenlandiyanin` shig`isinda a`vgeosinklinal tip tiykarinda jaqsi ko`ringen.

Materiktin` qubla shig`is iri oypatliqlardan ibarat. Kordilerdin` du`zilisinde Tinish okean ha`reketshen` zonasinin` elementleride jaylasqan. Bul eki qatparlaniv zonasina bo`linedi kimmeriy ha`m Laran geografik zonasina bo`linedi.

Paydali qazilmalar. Arqa Amerika paydali qazilmalarg`a bay a`sirese tas ha`m qon`ir ko`mirge, gaz, tsink ha`m molibdenge bay. Sonday – aq temir, mis, qorg`assin, nikelge aytarliqtay bay. Nefit ha`m qorg`assinnin` zapaslarida az. To`mendegi paydali qazilmalar poyasi bar. 1. Kanada qalqani a`himiyetli metalogenlik provintsiya bolip esaplanadi. Bul jerde iri temir ka`nleri bar. Mis, nikel, titan, uran, altin ka`nleri bar. 2. Arqa Amerika platformasinin` plitalar rudali paydali qazilmalarg`a bay. Plitalar otin ha`m ximiyaliq shiyki zatlarg`a bay. Ko`mir (Orayliq tegislikler ha`m Appalach u`stirtligi) qon`ir ko`mir, (Ulli ko`ller zonasi) neft gaz (Texas ha`m Oklaxomma shtati) kaliy duzi (Kanada) ka`nleri bar. 3. Appalach tawlari polimetall siyrek gezlesetug`in metallarg`a qurilis ha`m ximiyaliq shiykizatlarg`a bay. 4. Meksika qoltig`I a`tirapi neft gazge bay. Arqa Amerikanin` arqa zonalar neftren`limetallarg`abay (mis, altin, qorg`assin, tsinik) Altin Syuard yamasa YUnon da`ryasi basseyyinde ushirasadi. Qorg`assin tsink Sollivin Kanadada Korf – u Alen AQSHta ka`nlerinde bar. Qorg`assin – mis - Bingen (AQSH) Mis - Byutt, Uran –Kolorado platossinda ushiraydi. Kordiler ha`m Kaliforniyada otin – energetikaliq resurslar bar. Relifi. Por da`wirinde shekem Ulli tegislikler zonasi ten`iz astinda bolip materikti ekige bo`lip turadi. Orayliq tegislikler Appalach tawlar ha`m Kordiler bo`linip turg`an. SHig`is Evropa menen tutasip turg`an Porda`wirinen keyin tektonikaliq protsesler na`tiyjesinde polegen, neogen da`wirinde Evropa Aziya menen tutasqan materik bo`limlarga bo`linip

shiqqan. Batis ta`repined Tinish okeani seysmikaliq poyasi aktiv ha`reket etken Ulli tegislikler zonasi ko`terilgen. To`rtinshi da`wired materiktin` 605 teretoriyasın muz basqan. Muzliq mln jildan burin Grendaniya toplang`an ha`m tu`сликке jiljig`an.

Arqa Amerika - batis yarım shardıń arqa bólegindegi materik, oğan Oraylıq Amerika da kiredi. Qánigelerdiń pikrine qaraǵanda, normannlar X-XI ásirlerde Grenlandiya hám Arqa Amerikanıń arqa -arqa jaǵalarına shekem jetip barǵanlar sonda da biraq, jańa kontinent belgisizliginshe qalıp ketken. 1492-1503 jıllarda Xristofor Kolumb baslıqlıǵında ámelgen asırılǵan sayaxatlar nátiyjesinde, dáslepki bar Antil atawları hám Karib teńiziniń qubla jaǵaları jańalıq ashılǵan. Sonı aytıw kerek, materik xalqınıń tiykarǵı bólegin XVI-XIX ásirlerde Evropa hám Aziyadan kóship kelgen emigrantlar hám Afrikadan keltirilgen qullar áwladları quraydı. Usınıń menen birge, region xalqınıń azraq bólegin jergilikli xalıq - indeyslar, eskimoslar, aleutlar quraydı.

Meksika hám Oraylıq Amerika xalqınıń tiykarǵı bólegi, ispanlar hám jergilikli indeyslerdiń aralasıwı ketiwi nátiyjesinde payda bolǵan. Olardıń kóbisi ispan hám de ingliz hám frantsuztillinde sóylesiwedi. Arqa Amerikanıń házirgi siyasiy kartası bir qatar mámleketlerdiń gárezsizlik ushın alıp barǵan gúresi hám de jáhán tariyxında júz berip atırǵan siyasiy jáne social ózgerisler nátiyjesinde payda bolǵan.

Arqa Amerika taponimiyası jaqsı úyrenilgen boliwına qaramastan, geografıyalıq atlardıń házirgi jaǵdayı hám orın alǵan mashqalalardı izertlew ushın bir qatar milliy hám xalıq aralıq ilimiy shólkemler iskerlik kórsetip atır. Olar tárepinen region taponimiyasınıń atalıw nızamlıqları, atlardı birden-bir jazılıw qaǵıydaları, milliy hám xalıq aralıq kólemde standartlastırıw jáne onıfiksatsiyalash sıyaqlı máseleler úyrenilip atır. Qánigeler Arqa Amerika taponimiyasınıń ayırıqsha qásiyetlerin inabatqa alıp, onı toponimikaliq tárepten tómendegi subregion bólgen : AQSh, Kanada hám Grenlandiya ; Meksika hám Oraylıq Amerika ; Vest-Indiya.

2.2. AQSh, Kanada hám Grenlandiya toponimiyasi

Qánigeler, AQSh, Kanada hám Grenlandiya toponimiyasini eki tiykarǵı qatlamǵa ajıratıwǵan : substrat (jergilikli xalıq - eskimoslar, aleutlar, indeys xalıqları tilinde) hám evropa (ingliz, ispan, frantsuz, nemis, orıs, skandinaviya hám basqalar) atlar. Sonı atap ótiw kerek, áyyemgi (substrat) taponimiya region boylap tegis emes bólistirilgen hám ayırıqsha qásiyetleri menen bólek ajralıp turadı. Substrat taponimlardıń ayırıqsha qásiyetlerinen biri mınada, eskimos hám aleutillari bir shańaraqqa tiyisli, usınıń nátiyjesinde, bul tillerde jaratılǵan atlardıń tarqalıw areallari da bir-birinen onsha uzaq emes.

Alyaska, Aleut hám Komandor atawları hamda Kanadanıń arqasında aleutsha atlar keń tarqalǵan. Alyaska sózi - aleut tilinde, alasxa - «kitler mákanı, kitleri kóp orin» degen mánisti ańlatadı. Daslep bul at yarım atawdıń qubla -batıs bólimine salıstırǵanda qollanılǵan. Keyinshe, attıń areali judá keńeyip, ol házirgi Alyaska yarım atawınıń barlıq ayaqların qamtıp alǵan. Alyaskani XVIII ásirde birinshi yarımında orıslar iyelewgen. 1867 jılı Rossiya húkimeti Alyaskani AQSh ga 7, 2 mln. dollarǵa satıp jibergen. Sonnan keyin, AQSh Senati tárepinen onı qayta ataw boyınsha bir neshe usınıslar talqılaw etilgen hám Alyaska atı maqul tabılǵan. Sonı aytıw kerek, Alyaska 1958 jıldan berli AQSh ni 49 shtatı esaplanadı.

Aleut atawları - XVIII asirde orıs teńizshileri tárepinen ashılǵan hám jergilikli xalqı atı menen atawdı aleut - «adam» dep ataǵan. 1867 jılı Rossiya imperiyasi atawlardı Alyaska menen birge AQSh ga satıp jibergen. Aleutsha atları tiykarinan túrli tábiy geografıyalıq obektler - relief formaları, qoltıq, buwaz atlarınan ibarat hám olar kóbinese tábiy landshaft qásiyetlerin ózinde sawlelengen. Ásirese, súwretlew ózgeshelikine iye bolǵan aleutsha taponimlar bir neshe sózlerden shólkemlesken hám quramalı dúzilıwǵa iye (Inuarfigsuak, Tingimiarmiut, Iglosaataliaukali hám taǵı basqa).

Kelip shıǵıwı eskimos tili menen baylanıslı bolǵan geografıyalıq atlar Grenlandiya atawında kóp. Tariyxıy dereklerden belgili, ataw 982 jılı Islandiyalıq Eyrik Torvaldsson ashqan jáne onı Grenlandiya - «jasıl úlke» dep ataǵan.

Eskimossózi - atabaska indeysleri tilinde -“shiyki balıq tutınıwshi”manisin ańlatadı. Bul tilde jaratılǵan atlar arasında geografıyalıq ob'ektin úlken yamasa kishiligin belgileytuǵın -suak hám -nguak terminleri júdaónimli. Mısalı, Kagsersuak, Nugsuak, Nguak, Kagsernguak hám basqalar. Eskimos-aleut jay atları quramında umanak, unimak, enivak, kvinertak - «Ataw», nuk, kangek - «buǵaz», zatk - «wazis», nunivak - «tundra», vik, ivik - «qoltiq», álik, jilik - «darya» sıyaqlı terminler kóp ushraydı.

Subregionda indeysler tili tiykarında qalıplesken toponimlar da júda keń tarqalǵan. Bizge belgili, indeysler - Amerika kontinentiniń jergilikli xalqı. Kontinenti jańalıq ashqan X. Kolumb onı Aziyanıń bir bólegi - Indiya, xalqın bolsa hindler dep oylaǵan. Kolumb qátesi anıqlanǵannan keyin de kontinent Vest-Indiya (Batıs Indiya), jergilikli xalqı Amerika indeyslari dep atalıp kelinggen. Sonı da aytıw kerek, sońǵı dáwirlerde payda bolǵan ilimiy ádebiyatlarda indeys tilleri menen áyyemgi turkiy tiller arasında jaqınlıq ámeldegi degen qarawlar ilgeri jılısıp atır.

Subregion indeyslarningquyidagi etnik gruppa wákilleri jasaydı : AQSh de siu, ritvan, algonkin, atabaska, irokez, atstek, Kanadada - atabaska, irokez, algonkin hám basqalar. Ulıwma alǵanda, úyrenilip atırǵan aymaq toponimiyasi quramında kelip shıǵıwı indeys tilleri menen baylanıslı bolǵan atlar san tárepten júdakem hám házirde olar shama menen 10 % ni quraydı. Arqa Amerikanı ayırım aymaqlarında olardı sanı júdakóp bolıwı múmkin. Mısalı, Kanada limnonimlarining (grekshe, limne - «ko'l») 80 % ni indeys tillerine tán atlar quraydı.

Kanada sóziniń payda bolıwı da indeyslar menen baylanıslı. Frantsiya patshası pármanı menen, Jak Kart'e basshılıǵındaǵı frantsuz ekspediciyası Kitayǵa baratuǵın arqa joldı ashıw maqsetinde batısqa qaray suzadı. 1535 jılı ekspediciya aǵzaları aldınan tanıs bolǵan Múqaddes Lavrentiya buwazına kiredi hám sol atlı dárya arqalı joqarıǵa qaray háreket qılıwadı. J. Kart'e dárya jaǵandaǵı irokez indeyslari adresin kórip qaladı hám olardan mámleketinińdi atı ne dep so'raydı.

Irokezlar bolsa ózleri tilinde kanata - «qishloq» dep juwap berediler. Sayaxat dawamında tap sol jaǵday bir neshe máрте tákírarlangan sonda da taǵı kanata degen juwap alınǵan. Sonnan keyin, J. Kart'e isenim menen kanata sózin at retinde kartaǵa túsirgen. Keyinshe, kanata sóziniń qóllaw areali keńeygen vahozirda Arqa Amerikanı úlken aymaǵın qamtıp alǵan Kanada mámleketiniń atına aynalǵan.

Qánigelerdiń anıqlawısha, indeysler toponimiyasi semantik tárepten bir neshe túrge bólinedi: tábiyiy sharayatlardı payda etiwshi toponimlar, etnotoponimlar, diniy siyiniwlar menen baylanıslı toponimlar, antrotoponimlar hám taǵı basqa. Subregion gidronimiyasida indeys elementleri salmaqlı orın iyeleydi hám geyde bunı indeys gidroformantlariniń tarqalıw areali arqalı baqlaw múmkin. Mısalı, atabaska gidronimlari quramında -tin,-dinge sıyınıw,-ti tapoforantlari júda ónimli esaplanadı.

Iri gidronimik obektler, atap aytqanda dárya hám kól atlarında Subregionniń tábiy qásiyetleri sáwlelengen: Ayova - «tinış dárya», Viskonsin - «miń atawlar dáryasi», Missisipi - «úlken suw», Missuri - «ılaylı suw», Niagara - «Shawqımlı suw», Yukon - «úlken dárya», Vinnipeg - «ılaylı suw», Michigan - «úlken kól», Ogayo - «Sawlatlı dárya», Ontario - «suliw kól», Saskachevan - «qayırma dárya», Tennesi - «darya» hám taǵı basqa. Regionda etnonimlar tiykarında payda bolǵan gidronimlar da bar: Arkanzas, Assiniboyni, Atabaska, Guron, Illinois, Kanzas, Moxok, Onayda, Ottawa, Denena, Eriva basqalar. Sonı da atap ótiw kerek, Subregion oronimlarining kelip shıǵıwı kóbinese evropa tilleri menen baylanıslı, biraq olar arasında jergilikli tiller tiykarında qalıplesken atlar da bar. Mısalı, Allegani, Appalachi, Adirondak hám taǵı basqa.

Subregiondaǵı ayırım úlken qalalar atına indeys etnonimlari hám gidronimlari tiykar bolǵan. Bular qatarına Miluoki («kórkem orın»), Shikago («sasiq suw»), Mayami («yarım atawda jasawshılar»), Kvebek («darya qayırı»), Konnektikut («uzın dárya»), Massachusets («biyik tóbe adamları»), Kentukki («tekislik»), Yuta («biyikte jasawshılar»), Alabama («ottan tazalaytuǵınlar») kirgiziw múmkin. Amerika Qospa Shtatlarındaǵı 23 shtattı (jámi 50 dane) atawda

(Alabama, Arkanzas, Ayova, Dakota, Kanzas, Missuri, Michigan, Oklaxoma, Texas, Yuta hám basqalar) indeys etnonimlari tiykar bolıp xızmet etken.

Indeyslar tili negizinde qáliplesken orin atları arasında tosınarlı yamasa rásmiy tárzde, yaǵnıy sha1bıwılshılar qálewi menen payda bolǵan atlar da bar. Olardan biri, 1890 jılda jańa islengen Vayomin shtatı atı bolıp tabıladı. Daslep, shtatqa Shayenn - jergilikli indeyslar qáwiminiń atı usınılǵan etilgen. Biraq, aq deneli amerikalıqlarǵa watanǵa muxabbat hám sadıqlıq tımsalı bolǵan Vayomiń atı maqul bolǵan. Gáp sonda, XVIII asırde Pensilvaniyani basıp alǵan inglizlar Vayomiń oypatlıǵında jasawshı kolonistlarnı qirib taslaǵan. Amerikalıq belgili shayır T. Kempbell bul baxıtsızlıqlı waqıya haqqında «Vayomingli Getruda» atlı dástan jazǵan. Dóretpe tez waqıtta derek qazanǵan jáne bul baxıtsızlıqlı waqıyanı máńgilestiriw maqsetinde, amerikalıqlar mámleket shıǵısındaǵı onsha úlken bolmaǵan Vayomiń oypatlıǵı (indeys - delavarlar tilinde vayomiń - «keń tegislik») atınıń, batıs daǵı maydanı ádewir ulken bolǵan (253, 6 mın km. kv.) jańa shtatqa beriwgen. Qáwim atı Shayenn shtattıń basqarıw orayı atına aynalǵan.

Subregionniń evropa tilli taponimiyasi aqır-aqıbetde túrme-túr hám olarda Arqa Amerikanı jawlap alıw hám ózlestiriw basqıshları anıq sawlelengen. Evropasha geografıyalıq atlardıń tiykarǵı bólegin anglichan atlar quraydı. Olardı anglichan tiliniń házirgi jaǵdayı menen ańsat aytıw múmkin: Leyk - Plesid - «tinish kól», Blu-Mauntins - «jashil tawlar», Biver - Krik - «qunduzli dárya», Rok-Springs - «qoyali irmoq», Solt-Leyk-Siti - «ulken duz kóli qalası», Uayt-River - «aq dárya» hám taǵı basqa.

Tábiyiy, suwretletuǵın ayrıqshalıqlarǵa iye bolǵan atlar hám de antropotoponimlar Subregion júdá keń tarqalǵan. Olar arasında diniy isenimler menen baylanıslı bolǵan geografıyalıq atlar bólek bir gruppanı quraydı : Filadelfiya (1682 jılı ulamaları tárepinen tiykar salınǵan hám «biradarlıq muxabbatı qalası» dep anıqlama bernedi), Palestayn (Palestina), Betlexem (Vifleem), Lebanon (Livan), N'yu-Galili (Galileya), Názeret, Ierusalim (Quddus), Golgofa (Iso tórt shege etilip qatl etilgen orin) sıyaqlı atlardı usılar qatarına

kirgiziw múmkin. Subregion psevdoklassik atlar da ushraydı (Ilion, Kroton, Itaka, Arkadiya, Troy, Sirakuza, Delfi hám tağı basqa).

Arqa Amerikađa birinshiler qatarında kóship kelgenler tárepinen belgili(simvol qandayda bir zatti,tusinikti,ideani bildiretugin shartli belgi) atlar da berilgen: Liberti - «azatliq», Payoners - «pioner», Prosperiti - «rawajlanıw», Independens - «ğaresizlik», Yunion - «awqam», Eldorado - «altın úlke» hám basqalar. Geyde region geografıyalıq obektlerdińrásmiy atı menen bir qatarda olardı rásmiy bolmağan atları da bar. Mısalı, AQSh dıń ayırım shtat hám qalalarınıń rásmiy bolmağan, laqapsimon atı báeshege belgili olar mámleket boylap keń tarqalđan hám biymálel qollanıladı. Aytıp ótiw kerek, bunday rásmiy bolmağan atlardı kópshilik bileği, ol hátte geografıyalıq obekttiń túp atına qarağanda da ataqlılaw. Misali, Kolorado - «júz jıllıq shtat», Nyu-Meksiko - «qúyashlı úlke shtat», Texas - «boranlar shtat» hám tağı basqa.

«Jańa dúnya» atı menen belgili Amerika kontinenti jańalıq ashılđanнан keyin, evropadan kóplegen adamlar jańasha turmıs hám úlken baylıqtabiw úmitinde kóship kelgenler. Olar menen birge Evropadan ayırım atlar da «kóshib» barđan. Usınıń nátiyjesinde, kóshpeli taponimlar arasında nyu - «jańa» qosımshalı atlar kóp: Nyu-York, Nyu-Boston, Nyu-Gloster, Nyu-London, Nyu-Kamberlend, Nyu-Jersi, Nyu-Xempshirva tađı basqa. Qánigelerdiń esap -kitaplarına kóre, AQSh ni arqa -arqa bólegindegi (Jańa Angliya) oykonimlarning salkam 20 procenti kóshpeli atlar úlesine tuwrı keledi. Mısalı, Boston qalası (Massachusets shtatı) átirapında Kembridj, Bedford, Nortvud, Manchester, Portsmut, Gloster, sıyaqlı Ullı Britaniya dađı qalalar atı ushraydı.

XIX ásirdeń ataqlı frantsuz geografi Elize Reklyu, óziniń «Er hám adamlar» shıđarmasında bul haqqında sonday jazđan : «Amerikalıqlar óz áwlatları sıyaqlı jańa orınlarđa at tańlawda kóbinese tábiyiy-geografıyalıq faktorlardı inabatqa alđan yamasa tariyxıy watanların qumsab atawdan basqa ıladı qalmađan. Usınıń nátiyjesinde, «Góne dúnya»daházirde ámeldegi bolđan yamasa bolmađan hár bir qalanı, «Jańa dúnya» de óz egizi bar: Vavilon hám Memfis, Kanton hám Deli,

Afina hám Rim, Parij hám London. Belgilgi boǵanday, watan sezimi olardıń hár birine qádirdan bolǵan ana qalası atınıń, jańa watanıda tákirarlawǵa úndeydi ...».

AQSh dıń qubla -batısında hám de Floridada ispansha atlardıń areali júda keń hám olar aymaq toponimiyası quramında salmaqlı orın iyeleydi. Belgili bolǵanınday, Arizona (Ali-shonak - «kishkene say ornı») hám Kaliforniya (California - «altın hám qımbat bahalı taslarǵa bay orın») shtatlarınıń ayırım aymaqlarında ispansha atlar 50 procentkeshe jetedi. Ispansha toponimlar arasında tábiyy-geografiyalıq faktorlar hám diniy kóz qarar penen baylanıslı bolǵan atlar jetekshilik etedi: Florida - «guliston, kóklemzar» (1513 jılı - pasxa kúnde sol jerge ispanlarnı dáslepki qádem qoyǵanları húrmetine sonday atalǵan), Los-Andjeles - «perishteler qalası», San-Diego (san, santa - «muqaddes»), Santa-Barbara, San-Antonio, Santa-Monika, Sakramento - «sirli sıy», Sangre-de-Kristo - «Iso Masih qanı», Santa-Fe - «muqaddas ıqtıqat»; Kolorado - «qizil», Rio-Grande - «katta dárya», El-Paso - «keshuw», Salinas - «shór» hám basqalar.

Belgili bolǵanınday(malumki), Florida yarım atawınıń qublaındaǵı murın Kanaveral dep ataladı. At yarım atawınıń eń qubla noqatına birinshi bolıp kelgen ispan teńizshileri tárepinen berilgen. Ispan tilinde Kanaveral - «qandqamis kóp ósetuǵın orın». Bul Nomning anglichan kal'kasi Sane-brake - «qandqamıslı orın» hám ol da házirge shekem qollanıp klinedi. 1963-1973 jıllarda AQSh prezidenti Jan Kennedi (1917-1963) húrmetine Kennedi murni dep da atalǵan. Kanaveralda AQSh ni raketaları sınaqtan ótkeriletuǵın poligoni hám kosmikkali kemeler ushiratuǵın kosmodromı jaylasqan.

Subregion frantsuzsha toponimlardıń eki tiykarǵı oshaǵı bar: birinshisi - Kanadanı Kvebek provintsiyasi, ekinshisi - AQSh ni oǵan shegara qatar aymaqları hám de Luiziana shtatı. Kelip shıǵıwı frantsuz tili menen baylanıslı bolǵan geografiyalıq atlarǵa Detroyt, Monreal, Val-dOr, Trua-River, Vermont, Jańa Orlean, Baton-Ruj hám basqalarmisol boladı. Baton-Ruj - Luiziana shtatınıń basqarıw orayı. Qalaǵa 1719 jılı frantsuz emigrantları tiykar salǵan. Olar orınıń jergilikli indeysshe Istrouma - «qizil kóshki» atınıń, frantsuz tiline Baton-Ruj

(Baton Rouge) - «qizil tayaq» formasında áyne awdarma etip, xalıq punktine beriwgen. Indeyslarda qizil lánger belgi retinde qáwim shegarası yamasa onıń ań qılıw aymaǵın bildirgen.

Subregion slavyansha (orisssha) atlarıń areali keń emes, olar kóbirek Alyaska, Kanada hám Kaliforniyada ushraydı. Qánigelerdiń pikrine qaraǵanda, tek ayırım atawlar (Semisopochniy, Babi, Dolgiy hám basqa.) hám xalıq punktleri (Beluga, Baranovo) slavyancha (orisssha) atların saqlanıp qalǵan. Ádetde, slavyansha toponimlar anglishan tili tásirinde azǵansa ózgergen yamasa anglishan atlar menen almasırlǵan. Subregiongi slavyansha toponimlerdiń bir bólegin memorial hám kóshpeli atlar quraydı. Olar qatarına Odessa, Barodino, Sankt-Piterburg, Kiev, 20 ǵa jaqın Moskou - Moskva sıyaqlı atları kirgiziw múmkin.

Skandinaviyaga tán toponimlar Grenlandiya atawında kóbirek ushraydı. Olar tiykarınan X asırde normann Eyrik Torvaldsson (Raudi) tárepinen ataw ashılǵannan keyin payda bolǵan. Atawda sunn - «buǵaz», xavn - «bandırǵı», ford, barg - «qorǵan qalasha, qala» sıyaqlı skandinaviya toponimiyasında dástúriy bolǵan terminler toponimlar quramında kóp ushraydı. Olar qatarına Kraulxavn, Karratsford, Danels-ford, Xolsteysborg, Skorbisunn, Feringexavn, Syonre-Stremfordsiyaqlı orinatların kirgiziw múmkin. Grenlandiyada dan tiline (Daniyanıń rásmiy tili) tiyislibolǵan xob - «umit» termini járdeminde de bir qansha geografıyalıq atlar jaratılǵan : Gotxob, Frederikxob, Yulianexob, Kristiansxob hám basqalar. Gotxob - atawınıń basqarıw orayı. Qalaǵa 1727 jılı tiykar salınǵan, dat tilinde Godthab - «jasil umit» (god - «jasil», hab - «umit») mánisin ańlatadı.

Subregion evropanı basqa tilleri tiykarında payda bolǵan atlar da kóplegen tabıladı : portugalsha (Nyufaundlend), nemischa (Pensilvaniya), fin tilindegi (Minnesota) hám basqalar. Tariyxıy dereklerden ekenin aytıw kerek, Grenlandiya hám Kanada Arktikasi arxipelagi túrli mámleketlikler sayaxatshıları tárepinen izertlew etilgen. Sol sebepli, bul aymaқтаǵı memorial atlar internatsional xarakterge iye. Mısalı, Morris-Djesup (qurǵaqlıқтаǵı eń arqa noqat), Gunbern (atawınıń eń bálent noqatı), Patsha Xristian IX jeri, Knud Rasmussen jeri, Piri jeri,

Merchison murni, Gudzon qoltığı hám taǵı basqa. AQSh hám Kanada daǵı memorial atlarda mámleket ǵayratkerleri, sayaxatshılar, hám basqa ullı adamlardıń atları qoyılǵan. Mısal, Arqa Amerikanıń eń bálent noqatı Mak-Kinli (6193 m.), AQSh dıń 25-prezidenti (1897-1901) Uilyam Mak-Kinli (1843-1901) húrmetine berilgen at.

2.3. Meksika, Oraylıq Amerika hám Vest-Indiya

taponimiyasi.

Oraylıq Amerika - Arqa Amerikanıń qubla bólegi. Meksika tawlıǵınıń qubla bólimindeǵı Balsas batıǵında Daren boyına shekem bolǵan aymaq (geyde Oraylıq Amerika shegarasın Teuantepek hám Panama boyına shekem arqalı ótkerediler). Oraylıq Amerika aymaǵında Meksika, Gvatemala, Gonduras, Nikaragua, Kosta - Rika, Panama, Beliz mámleketleri jaylasqan. Meksika hám Oraylıq Amerika taponimiyasi eki tiykarǵı toponimikalıq qatlamnan ibarat : jergilikli orin (substrat) házirge shekem jaqsı saqlanǵan indeys hám evropalı (ispan) taponimlari.

Indeys toponimikalıq qatlamı region boylap tegis bólistirilmegen hám substrat atlar túrli jergilikli tillerde (naxua, meskito, mayya hám taǵı basqa.) jaratılǵan. Olar arasında naxua taponimlari salmaqlı orın iyeleydi (atsteklar tili de sol gruppaga kiredi). Geografiyalıq atlar quramındaǵı tiykarǵı tapofomantlar: -tla, -tlan, -ko, -pan, -kan (Akaxutla, Uistla, Tesyutlan, Masatlan, Okotlan, Mexiko, Tlaxyako, Tekpan, Tuspan, Kul'yakan, Teuakan hám basqalar). Naxua indeyslari tilinde -galpa - «uy» mánisindeǵı formant júdakóp esaplanadı : Teugusigalpa, Matagalpa, Uigalpa.

Subregion oronimlari quramında tepetl - «taw», (Popokatepetl, Sitlaltepetl, Koatpetl), hám atstek indeyslari tilindeǵı tepetl - «taw» terminlari kóplegen jerlerdiń atları payda etgen: Mısalı, Siguatepek, Tetsontepek, Teotepek, Xikotepek hám taǵı basqa.

Shichen-Itsa, Ushmal, Tikal, Mayyapan, Yukatan, Kopan sıyaqlı geografiyalıq atlardıń kelip shıǵıwı mayya tili menen baylanıslı. Mayya áwladları

Meksika, Gonduras, Gvatemala mámleketleri aymağında jasaydı hám Amerikanıń eń áyyemgi mádeniyatın jaratqan xalıqlardan biri bolıp tabıladı. Yukatan yarım atawınıń qubla-shıǵısında jaylasqan Beliz mámleketiniń atı da mayya tili menen baylanıslı. Tariyxıy dereklerge qaraǵanda, XVI asırge diyin Beliz aymağında indeys qáwimleri jasaǵan. XVI asır basında bul aymaqtı ispanlar basıp alǵan hám olardıń koloniya jeri bolǵan. Mámleket atın aynalǵan Beliz sózi mayya indeylari tilinde - «Itsa jolında» degen mánisti beredi. Shichen-Itsa («Itsa qáwimi qudıq») házirde tek qarabaxanaları saqlanıp qalǵan mayyaliqlardıń áyyemgi qalası.

Házirgi kúnde kópshilikke tanıs bolǵan Yukatan (indeyslar tilinde - «tusinbedim») yarım atawınıń atınıń payda bolıw tariyxı qızıq : 1517 jılı ispan konkistadori Fransisko Kordoba jańa jerlerdi ashıw hám kóp baylıqlar tabıw úmitinde Kubadan jolǵa shıǵadı. Belgisiz jaǵa qasında ispan kemelerin indeyslar qurshap aladı. Kapitan Kordoba bul qanday jer dep jergilikli xalıqtan sorǵanda, indeyslar Yukatan dep juwap beriwgen. Yukatan yarım atawınıń relifi tiykarınan hák taslardan shólkemlesken tegislik, aǵın suw joq, suw menen támiyinlewde karst qudıqlarınıń áhmiyeti úlken. Usınıń nátiyjesinde, yarım atawda mayya tilindegi karst hádiyesi menen baylanıslı bolǵan senote - «ungir, ungirdagi taza suw dáregi» termini orin atları quramında keń qollanılǵan. Meksikanıń oraylıq bóleginde atsteklargasha bolǵan hám arxaiklashgan áyyemgi orınlar atları ushraydı. Olardı talqini bólek izertlewlerdi talap etedi.

Túrli tillerge tiyisli bolǵan indeyslar taponimiyasi semantik tárepten de bir neshe taypalarǵa bólinedi: antrotoponimlar - Kuautemok, Nikaragua (Nikarao - indeyslar qáwimi baslıǵınıń atı), diniy-apsanli atlar - Mexiko (atsteklarda urıs qudayı), Koatsakoal'kos hám basqalar. Regiondıń tábiy sharayatın sawlelenetuǵın geografiyalıq atlar bólek ajralıp turadı. Mısalı, Panama - «baliqli jer», Tepanapan - «taslaq jer», Teuantepek - «jabayi haywanlar tawı», Gvatemala - «toǵaylı jer», Akapul'ko - «qantqamis kóp ósetuǵın jer», Tenochtitlan - «kaktusli qaya» hám taǵı basqa.

Ispan hám indeys tilleri elementlerinen quram tapqan gibríd atlar region taponimiyasiniń taǵı bir ayırıqsha ózgesheligi bolıp tabıladı. Kompozit atlar tiykarınan keyingi dáwirlerde payda bolǵan hám olarǵa Myauatlan-de-Porfirio-Dias, San-Andres-Tustla, Uaxuapan-de-Leon, Tustla-Guterres sıyaqlı taponimlar mısal boladı. Oraylıq Amerikanı basıp alǵan ispanlar kóbinese bay jerlerdi, atap aytqanda, altınǵa bay ayaqlardı tabıw maqsetinde túrli ekspediciyalar shólkemlesken. Bul jaǵday regionda mámleketleri atında da óz sawleleniwin tapqan. Mısalı, Kosta-Rika - “bay jaǵa”, daslep Costa del Bezew - “altın jaǵa”, Puerto-Riko - “bay qoltıq” hám taǵı basqa.

Subregion taponimiyasida ispansha atlar eń quwatlı qatlamdı quraydı. Tuwrısıda, olar Amerika jańalıq ashılǵannan keyin payda bolǵan. Xristofor Kolumb tórtinshi ekspediciyası waqtında (1502 j.) Oraylıq Amerikadaǵı qurǵaqlıq suwi júdateren bolǵan qoltıqtı anıqlaǵan hám oǵan Onduras - (ispansha, hondura - «shuqurliq») dep at bergen. Keyinshe, bul at Gonduras formasında qoltıq jaǵaındaǵı ayaqlarǵa salıstırǵanda da qollanılǵan. 1821 jılı jańa payda bolǵan ǵárezsiz mámleketke de Gonduras atınıń berilgen. Panama aymaǵın ispanlar koloniya etip olgunga shekem, bul jerde kuna, guarani, jikova hám basqa 60 tan artıq indeys qáwimleri jasaǵan. Panama atı - kuna indeyslari tilinde Panama - “balıqqa bay jer” degen mánisti ańlatadı. Gvatemala - atstek indeyslari tilinde Guauhtemallan - “Toǵaylı jer”.(Toǵaylı orin)

Ispansha jer atları arasında diniy dástúrler, katoliklar bayramlar hám ilohiylashgan shaxslar atı menen atalǵan taponimlar bólek bir gruppanı quraydı. Bunday atlar quramında kóbinese san-, santa- “muqaddes” termini ushraydı. San-Salvador, San-Lasaro, Santa-Margarita, San-Fernando, San-Markos, San-Xose, Santo-Domingo, Santyago hám taǵı basqa. Nombre-de-Dos - «aymaq ati», Verakrus - «muqaddas atanaq», Salvador - “qutqarıwshı”, Las-Tres-Virxenes - «ush perishte», Todos-Santos - «barshe áwliyeler» sıyaqlı geografıyalıq atlardı da sol taypaǵa kirgiziw múmkin.

Ispaniyadan emigrantlar menen birge Oraylıq Amerikağa kelgen kóshpeli (migrant) toponimlar sanı da júdakóp: Gvadalaxara, Salamanka, Leon, Kordova, Valyadolid hám basqalar. Mısalı, Gvadalaxara - arab tilinde wadi al-xajra - «taslaq orındaǵı dárya» mánisin ańlatadı. Bul atdı arablar Perineya yarım atawın basıp alınǵan waqıtta Ispaniya daǵı dáryaǵa beriwgen. 1530 jılda Oraylıq Amerikanı basıp alǵan ispan basqınshıları qalaǵa tiykar salıp, onı Gvadalaxara dep atawǵan. Keyinshe, Gvadalaxara -pútkil Oraylıq Amerikanı koloniyaǵa aylandırıwda tayansh punkti wazıypasın atqarǵan. Házirde bul millioner qala Batıs Meksikanıń ekonomikalıq orayı esaplanadı.

Subregion ispan tilindegiserra - «tog'», agua - «suw», bayya - «qolıtıq», syudad - «qala», vilya - «awıl» sıyaqlı terminler toponimlar payda etiwde aktiv qatnasqan. Meksika hám Oraylıq Amerika xalıqlarınıń azatlıq ushın gúresin bildiretuǵın ramziy(nishan) toponimlar da bar, bıraq olar keyingi dáwirler jemisi bolıp tabıladı. La-Libertad - «ozodlik», Iguala-de-Independensiya - independens - «mustaqıllık», Progreso - «taraqıyot» hám taǵı basqa. Evropanı basqa tillerine tán bolǵan geografıyalıq atlar regionda san tárepten kóp emes. Analizlerge kóre tek Beliz hám Panama kanalı átirapında ayırım anglishan atlardı (Stann-Krik, N'yu-Providens, Gold-Xill) ushıratıw múmkin.

Vest-Indiya toponimiyasi. Vest-Indiya - (anglishan West Indies - áyne Batıs Indiya), Atlantika okeanınıń Karib teńizi háwizinde jaylasqan, Arqa Amerikaǵa tiyisli, bir neshe mın atawlardıń ulıwma atı. Vest-Indiyada Antigua hám Barbuda, Bagama Atawları, Barbados, Gaiti, Grenada, Dominikan Respublikası, Kuba, Sent-Vinsent, Trinidad hám Tabago, Yamayka mámleketleri hám de Ullı Britaniya, Niderlandiya, Frantsiya hám AQSh múlki bar. Xristofor Kolumb atawlardıń kóbishiligin 1492-1502 jıllarda Indiyaǵa teńiz arqalı batıstan baratuǵın joldı qıdırıw waqtında ashqan hám olardı Indiyadeb atawǵan. XVI ásir basında evropalıqlar tárepinen, haqıyqıy Hindistan(Indiya) jańalıq ashılǵanlıqtan keyin, bul atawlardıń ulıwma atı West - «Batıs» sózi qosılǵan.

Vest-Indiya toponimiyasi basqa regionlarǵa qaraǵanda bir qatar ayırıqsha qásiyetleri menen parıq qiladi. Usınıń nátiyjesinde, toponimist ilimpazlar region toponimiyasını eki san tárepten óz-ara teń bolmaǵan toponimika qatlamǵa ajıratıwadı : birinshisi, derlik saqlanbaǵan substrat jergilikli (aborigen) atlar ; ekinshisi, bir-birinen úlken parıq etetuǵın evropasha atlar qatlamı.

Toponimist ilimpazlardıń pikrine qaraǵanda, Amerika kontinentiniń basqa regionlarına salıstırǵanda Vest-Indiyanıń jergilikli toponimiyasi kóbirek buzılısqa ushıraǵan. Buǵan arxipelagni jańa ashılıwılar hám túrli Evropa mámleketleri múlkine aylandırıw procesi tiykarǵı sebep bolǵan. Mına nárseni ayırıqsha atap ótiw kerek, evropalıqlar qısqa múddet ishinde kóplegen jergilikli xalıqlardı qirib taslaǵan. Nátiyjede, jergilikli toponimlar saqlanıp qalınbaǵan yamasa transformaciyalasqan halda, mánisi-mazmunı abstraktlasıp házirge shekem jetip kelgen.

Atawlarda jasawshı jergilikli xalıq (árebekler, kariblar hám taǵı basqa.) tárepten jaratılǵan atlar kem sonda da, házirge shekem saqlanıp qalǵan hám olarǵa Bagama, Kuba, Gaiti (Axiti - «tawlı»), Yamayka (Xaymaka - «bulaqlar atawı»), Tobago (támbaka - «shegiw ushın úskene»), Aruba (árebek etnonimidan), Karib teńizi (karib - «mard, jawınger» etnonimidan) sıyaqlı atlar mısal boladı. Yamayka atawında áyyemginen árebek qáwimleri jasaǵan. Aralǵa evropalıqlardan birinshi bolıp, 1494 jılı X. Kolumb ekspediciyası barıp túsken hám oǵan Santyago atınıń beriwgen. 1601 jılı aralni áyyemgi indeyscha Xaymaka - “bulaqlar atawı” atı qayta tiklendi. 1655 jılı aralni ingliz kolonizatorları basıp alıp onı atınıń Jamaica dep aytıwǵan. Atawda jaylasqan mámleket atınıń orıssha forması Yamayka, keyinshe ol hesh qanday ózgeriwsiz ózbek tiline de ózlesken.

Vest-Indiyada evropalıqlar tili menen baylanıslı bolǵan toponimika qatlam tilge tiyisli hám semantik tárepten túrlishe. Olar arasında ásirese ispancha geografiyalıq atlar regionda keń tarqalǵanlıǵı hám san tárepten basqalarǵa (ingliz, frantsuz, golland, portugal) salıstırǵanda kópligi menen ajralıp turadı. Mısalı, Kuba toponimiyasi quramında ispansha sabana - «ochiq maydan, bálent o'tli tegislik»,

mánisindegitermin járdeminde bir qansha jay atları jaratılğan. Gavana, Sabana, Sabanaso sıyaqlı atlar buğan mısál boladı. Joqarıda aytıp ótken sıyaqlı, ispansha taponimlar arasında diniy ıqtıqatlar menen baylanıslı atlar ústinlik etedi. Sebebi, ullı geografıyalıq ashılıwlar dáwirinde jańa aralni jańalıq ashılıwı yamasa qalağa tiykar saliw qandayda -bir diniy dástúr yamasa katolik áwliyeleri kúnine tuwrı kelse, ispanlarda jańa geografıyalıq obektke onı atınıń beriw dástúri ámeldegi bolğan.

Ápiwayılastırıp aytqanda, Dominika - «ekshenbi», Santo-Domingo - «muqaddes ekshembi», Sankti-Spiritus - «muqaddes ruh», Virginiya - latinsha, virgo - «bokira», Santyago-de-Kuba - «Kuba dağı áwliye Yakov», San-Xuan - áwliye Xuan, San-Antonio - áwliye Antonio, Santa-Krus - «muqaddes atanaq» sıyaqlı atlar sol tártipte payda bolğan. Regionda tábiy landshaft túrlerin sawlelenetuğın hám suwretleytuğın xarakterge iye bolğan taponimlar da kóp ushraydı : La-Tartuga - «tasbaqalı», Pinos - «qarağayzar», Aves - «quslar mákani», Los-Rokes - «qoyali jer», Los-Kolorados - «qizil atawları», Xardines-de-la-Reyna - «Xanshayim(qirolicha) bağları», Margarita - «marvaridli» hám tağı basqa.

Vest-Indiya atawları bir neshe ásirler dawamında túrli evropa mámleketleri múlkine aynalğan jáne bul jağday geografıyalıq atlarda da óz sawleleniwini tapqan. Usınıń nátiyjesinde, maydanı onsha úlken bolmağan regionda evropanı túrli tillerine (ingliz, frantsuz, golland, portugal, dat tili) tiyisli bolğan toponimika elementlerdi ushıratıw múmkin. Mısalı, Frantsiya qarawdağı jan Gaiti batısında (Jeremi, Ans d'Eno, Dem-Mari hám boshq.), Kishi Antil atawlarında (Martinikada - Mon-Pele - «soqir taw», For-de-Frans - «frantsuzlar qorğanı», Sen-P'er, Sen-Mari, Fransua hám tağı basqa.; Gvadelupada - Jetkilikli - Ter - «pás jer», Port -Lui, Le-Mul hám tağı basqa.) sıyaqlı frantsuzsha geografıyalıq atlar ushraydı.

Yamayka hám bir qatar Kishi Antil atawları Angliya ıqtıyarında bolğanlıgı sebepli, anglishan taponimlar keń tarqalğan (Kingston, Uilyamsfild, Kingstaun, Djorjtaun, Bridjtaun, Plimut, Kodrington hám yağı basqa.). Niderlandlar Vest-Indiyasında bolsa gollandsha atlardı (Oranestad, Villemstad hám tağı basqa.)

ushiratiw múmkin. Virginiya atawlariniń Daniya qaramida bolǵan bóleginde dat tiline tán (Frederiksted, Kristiansted) bolǵan atlar payda bolǵan.

Qızıǵı sonnda, Vest-Indiya quramındaǵı ayırım atawlarda túrli evropa tillerine tán bolǵan toponimikaliq areallardıń óz-ara kelisiwin da kóriw múmkin. Bunday hádiyselerge atawlar hám arxipelaglardi ótken zaman daǵı tariyxı hám de joqarıda aytıp ótkenimizdey, evropa mámleketleriniń húkimranlıǵın ózgeriwi sebep bolǵan. Mısalı, Gaiti atawın 1492 jılda X. Kolumb ashqan jáne onı Espanola dep ataǵan. XVII ásirdeń aqırında atawınıń batıs bólegi Frantsiyaǵa gárezli aymaqǵa aynalǵan hám bul aymaqta frantsuzsha atlar kóbeygen. Atawınıń qalǵan bólegi sol dáwirde Ispaniyaǵa tiyisli bolǵanlıǵı sebepli, ispansha atlar payda bolǵan.

Dominika atawın 1493 jılı X. Kolumb ashqan sonnda da, ataw uzaq waqıt frantsuzlar hám inglizlar ortasında talas bolıp kelgen jáne bul jaǵday, atawdafrantsuzsha (Rozo, D'yabloten) hám englishan (Skots-Xed, Uesli, Portsmut) atlardıń bólek areallarını payda bolıwına alıp kelgen. 1763 yilgi Parij shártnamasına tiykarınan ataw úzil-kesil Ullı Britaniya koloniyasına aylandı.

Tap sol jaǵdaydı Trinidad hám Tabago atawlaritoponimiyasi quramında da baqlaw múmkin. Bul atawlarda áyyemginen indeyslar jasap kelgen. XV asirde atawlarǵa jetip kelgen ispanlar bul jerlerdi koloniyǵa aylantırdı hám jergilikli xalıqtıń derlik hámмесin qirib tasladı. 1797 jılı inglizlar Trinidadni basıp aldı hám ol 1802 jıldan baslap, rásmiy Ullı Britaniya koloniyasına aylandı. 1814 jılı Tobago da inglizlar múlkine aylandı. Házirgi waqıtta maydanı onsha úlken bolmaǵan bul atawlarda indeys (Guayaguayare, Shaguanas), ispan (Rio-Klaro, Sangre-Grande), frantsuz (Puent-a P'er, San-Susi), ingliz (Port -of-Speyn, Poynt-Fortin) tillerine tán bolǵan atlardıń bólek toponimikaliq areallari bar.

Jumaqlaw

Toponimika kop máselelerdi uz ishine aladı. Xujalikni hám tabiyatni urǵanıw, sonıń menen birge uz jergilikli urnining tariyxini, etnografiyasın, folklorini hám basqa táreplerin uyrenedi.

Geografiya páni oqıtuvchilari ushın toponimikani urǵanıw óz-ara za'rur, eń daslep, geografiyalıq atamalardı analizlash tabiyatning, xujalikning, elatning, uz ulkasining tariyxini, utmishlarining uzgachaliklarini anıqlawǵa járdem beredi, odan basqa atamalardı urǵanıw, boqea hám faktlarni tereńrek urǵanıwǵa odab, tug'ulgan jerge qızıǵıwshılıqtı asıradı.

Geografiyalıq atamalardı paydalanıwǵa teńib biliw hám pedogogik aspektlarni bulib kursatsa boladı. Pedogogik tárepden - toponimika pánnig eń bir áhmiyetli yunalishi bulib tabıladı. Atamalar adamzotni urab turadı, balalıq dáwirde uzınıń kúshasining, awılınıń, qalasınıń, rayonınıń atınıń biladi, ulg'aygani tárepke dúnya qarawı keńeyip, adam kup atamalardı bilip, olar menen isleydi. Xatto bunday tilek atamalardıń sırın orınlaw qansha qızıqlı ekenin, uquvchilarni jergilikli toponimikani biliwge qızıqtırıw uqıtuvchining vaziyfasi bulib esaplanadı. Jergilikli geografiyalıq atamalardı urǵanıw tugaraklarida, toponimikaga bir qansha waqıt ajiratib utkazsa boladı. Bul programmalar hár - hil bulishi kerek hám uquvchilarda jaqsı qızıǵıwshılıq oyatıwı tabiyiy.

Toponimikaning tiykarǵı teoriyalıq máseleleri menen jergilikli erning toponimikasi urgatishni hám uz ishine alıwı kerek. Toponimika teoriyasining eń áhmiyetli máselelergine alınıwı kerek. Oǵan bulardıń qushsak boladı : geografiyalıq atamalardıń ilimiy hám ámeliy áhmiyetin, atamalardıń kelip shıǵıw nızamlarına, ob'ekttiń uz termininde sawleleniwi, toponimikaningtuzilishidagi jergilikli geografiyalıq terminlerdiń roli, atamalardıń táǵdiri, uzgarishlari hám migratsyalari, atamalardıń notug'ri túsiniklerdiń havfi hám toponimikaviy qáteleriniń tiplik xolatlari.

Kurstiń regional bulimi toponimikaviy sistema haqqındaǵı túsiniń hám toponimikaviy rayonlastırıw principlerine tıykarlanıwı kerek. Sol teoriyalıq tiykarda uz jergilikli urında toponimikaviy kartada kursatıp, odaǵı geografialıq atamalardıń hár-hil tilde ekenligin toponimika regionning uzıǵa tán uzgachalıkları menen ajıralmas baylanıstırıp túsintiriw zárúr.

Toponimistlarning aldına quyılatuǵın taǵı bir másele, kartalardaǵı azmaz iri ob'ektler atamalardıń barlıǵına túsinińlerdi tabıw ańsatlaw, shunungdek mikrotoponimlar (atı, say, yoylov, kúshalar, qudıqlar, bulaqlar v. b.) - jergilikli urın daǵı azǵantay adamlarǵaǵana belgili bulǵanlıktan olardı anıqlaw qıyınlaw, biraq júdá kerekli de zárúr jumıs, sebebi elatlardan, kishi ob'ektlerden e'limiz, mámleketimiz shólkemlesken, elimizning geografiasın uzınıń jasaǵan jerinen baslaw tug'ri boladı.

PAYDALANGAN ADEBIYTLAR

1. Qoraev S. Toponimika. -T.: 2006. -320 b.
2. Qoraev S. Geografiyalik atamalar ma`nosi. -T.: 1978. -180 b.
3. Qoraev S, ha`m boshq. Geografiyalik terminlar ha`m tushunchalar tu`siniki lug`ati. -T.: “Uqituvchi”, 1979. -156 b.
4. Qoraev S. Uzbekistan toponimlarini hosil qiladigan tiykarg`i terminlar ha`m basqa suzlar lug`ati. -T.: 2001. -176 b.
5. Qoraev S. Uzbekistan viloyatlari toponimlari. -T., 2005. -238 b.
6. Hakimov Q.M. Toponimika darslik . -Toshkent. 2016.-355 b.
7. Murzaev E. M. Slovo na karte. -M.: “Armada-press”, 2001. - 448 s.
8. Murzaev E.M. Ocherki toponimiki. -M.: “Misl`”, 1974. -382 s.
9. Murzaev E.M. Geografiya v nazvaniyax. -M.: “Nauka”, 1979. -166 s.
10. Murzaev E. M. Toponimika i geografiya. -M: “Misl`”, 1995. 304 s.

Internet sayt:

wikipedia.org

ugeo.ru

geografiya.ru